HERODES.

EENE STUDIE

DOOR

Dr. J. WOLTJER.

LEIDEN. — D. DONNER. — 1898

HERODES.

EENE STUDIE

DOOR

Dr. J. WOLTJER.

LEIDEN. — D. DONNER. — 1898.

HERODES.

EENE STUDIE

DOOR

Dr. J. WOLTJER.

LEIDEN. — D. DONNER. — 1898.

Deze „lezing" werd op uitnoodiging van de Geref. Jongelingsvereenigingen te Utrecht en te Arnhem en de Chr. Jongelingsvereeniging „Excelsior" te Amsterdam door mij gehouden.

Daar ik eene vroegere lezing over Pilatus (Amsterdam, J. A. Wormser) had uitgegeven, meende ik ook deze studie aan de lezers van „Pilatus" te moeten aanbieden.

Mocht iemand oordeelen, dat ik te veel of te weinig gaf, dan zal ik dat niet tegenspreken, ofschoon ik in den aard en het karakter eener historische lezing eenige verontschuldiging voor dat gebrek meen te vinden.

Amsterdam, Maart 1898. J. WOLTJER.

HERODES.

Het onderwerp, waarover ik heden zal spreken, is mij opgelegd door een gevoel van piëteit. Toen ik in 1888 eene lezing had gehouden over Pontius Pilatus, ontving ik van den staatsman Mr. Keuchenius het verzoek, op dezelfde wijze te handelen over Herodes. Ik beloofde aan dat verzoek te zullen voldoen. Thans, na tien jaren, is hij, die het deed, lang reeds ingegaan in de ruste. Maar de herinnering aan den ongeëvenaarden heldenmoed, door hem betoond in den goeden strijd des geloofs, is nog levendig onder ons. Aan mijne belofte acht ik mij gebonden.

Waarschijnlijk bedoelde Keuchenius Herodes als tegenhanger van Pilatus, Herodes Antipas dus, den viervorst van Galilaea. Ik acht het echter beter thans te spreken over koning Herodes, bijgenaamd den Groote [1], die in beteekenis voor de wereldgeschiedenis zoowel als voor de geschiedenis van Israël, hooger staat dan één zijner zonen, wier leven en daden trouwens zonder kennis van de zijne nauwlijks te verstaan zijn.

Wanneer wij acht geven op de verhouding tusschen de wereldgeschiedenis en wat de H. Schrift ons verhaalt, zien wij eenzelfde verschijnsel dikwijls terugkeeren. Wat in de eerste eenen grooten naam heeft wordt in de laatste nauwlijks of in het geheel niet genoemd. Vele der grootste koningen van Aegypte, Assyrië en Babylon, de dichters, wijzen, kunstenaars van Griekenland, de helden en staatslieden van Rome, vinden wij in den Bijbel òf in 't geheel niet vermeld, òf slechts even aangeduid; omgekeerd worden de namen van David en Salomo bijv. nauwlijks bij een enkelen vrij onbekenden schrijver der oudheid gevonden [2].

[1]) Het eerst bij Josephus, Ant. 18, 5, 4.

[2]) Verg. Textes d'auteurs Grecs et Romains relatifs au Judaïsme, par *Théodore Reinach.* Paris, Leroux 1895.

Dit feit kan niemand verwonderen, die het doel der H. Schrift in 't oog houdt, de geschiedenis van het Koninkrijk der Hemelen, dat zich uitbreidt als een weinig zuurdezem *verborgen* in drie maten meels. De kracht, die er in werkt, is onzichtbaar, als de drijvende kracht, die den bouw van een organisme beheerscht. Toch is het van belang ook de uiterlijke omstandigheden, waaronder een organisme opgroeit, te leeren kennen.

Zóó nu staat het ook met de geschiedenis van Herodes den Groote. De Bijbel spreekt slechts op een paar plaatsen van hem [1]), maar bij de oude Grieksche en Romeinsche schrijvers komt zijn naam op tal van plaatsen voor, naar aanleiding van verschillende gebeurtenissen, ja zelfs bijna spreekwoordelijk [2]).

Zijne geschiedenis wordt ons uitvoerig verhaald door den Joodschen geschiedschrijver Flavius Josephus, die, daar hij zelf ongeveer 40 jaren na den dood van Herodes geboren werd, als hoofdbron gebruikte het werk van Nicolaas van Damascus, een Grieksch wijsgeer, levende aan het hof van Herodes en door dezen in velerlei staatszaken gebruikt. Het verwondert ons daarom niet, dat wij ook nu weer den regel dien ik daar aangaf, bevestigd zien. Van alles wat Josephus vermeldt, vinden wij in de H. Schrift niets of bijna niets; en wat de Evangelist Mattheüs ons verhaalt van den kindermoord in Bethlehem, wordt met geen woord vermeld door Josephus. Wij vergeten daarbij echter niet dat de Evangelist zijn verhaal in de eerste plaats schreef voor menschen in wier kring de overlevering betreffende dezen laatsten wereldlijken koning der Joden nog niet was uitgestorven [3]). Wat voor hen de geschiedenis van hunnen tijd was, ligt bijna twintig eeuwen achter ons. Toch hebben die eeuwen niet enkel duisternis uitgegoten over de geschiedenis van dien tijd, maar ook licht. Sommige dingen ziet men beter op eenen afstand dan in de onmiddellijke nabijheid. Laat ons dan Herodes in dat licht beschouwen als de laatste schakel in eene lange keten van historische gebeurtenissen, als een type van zijnen tijd en van de geheel bijzondere omstandigheden, waaronder hij leefde, als een type ook van den mensch, groot van gaven des

---

[1]) Matth. 2; Luk. 1 : 5. Vgl. Matth. 22 : 16; Mark. 3 : 6; 12 : 13; Hand. 23 : 35.

[2]) *Strabo* 16 p. 760, 765; *Plutarchus* in het leven van Antonius, cap. 61—72; *Appianus* Bellum civile 5, 75; *Cassius Dio* 49, 22; 54, 9; *Aelianus* Nat. anim. 6, 17; — *Horatius* Ep. 2, 3, 184; *Plinius* Nat. Hist. 5, 69; *Tacitus* Hist. 5, 9; *Ammianus Marcellinus* Rer. gest. 14, 8, 12; *Macrobius* Saturn. 2, 4, 11.

Ook de inscriptie Corp. Inscr. Attic. III, 1, n° 550 slaat waarschijnlijk op Herodes den Groote.

[3]) Eusebius Hist. Eccles. 1, 7, 11.

verstands, met eer en macht gekroond, het goede der aarde, het schoone der kunst genietende, maar zonder toom of teugel door hartstochten voortgedreven, levende naar het goeddunken des harten, van God verlaten. Ik zal trachten U zijn beeld voor oogen te stellen door hem U te doen zien als mensch, als man en vader in zijn huisgezin; als koning over Israël, als den natuurlijken vijand van Gods gezalfden Koning.

Gij zult niet zien, M. H., den held eener tragedie, groot nog in zijnen ondergang; evenmin de verheven hoofdfiguur uit een nationaal heldendicht; 't is een tooneel vol zonde en hartstocht, bloed en tranen, dat Gij zult aanschouwen; maar het is een stuk van Israëls geschiedenis uit den tijd, die aan de gebeurtenissen, in het Nieuwe Testament verhaald, onmiddellijk voorafging.

Het geslacht van Herodes toont in zijne namen het karakter van den tijd, waarin Grieksche taal en zeden, kunst en wetenschap, onder de volkeren van het Oosten de hoogere standen beheerschten. Antipater, zijn vader, was volgens Josephus, niettegenstaande zijnen Griekschen naam, een nakomeling van Ezau, een Edomiet of Idumaeër [1]). 't Geslacht was van plebeïsche afkomst [2]). De grootvader, Antipater of Antipas, wist zich groote rijkdommen te verwerven en eene aanzienlijke positie, en werd door den krijgshaftigen Maccabaeër Alexander Jannaeus, [3]) die in het begin der eerste eeuw vóór Christus koning en hoogepriester der Joden was, tot stadhouder (στρατηγός) van Idumaea benoemd. Naar links zoowel als naar rechts, onder de Arabieren en onder de bewoners van Gaza en Askàlon, maakte hij zich vrienden door geld en goede woorden. Zijn zoon Antipater, de vader van Herodes, werkte in den geest van zijnen vader voort aan de grootheid van het geslacht. Zijn huwelijk met Cyprus, eene aanzienlijke Arabische vrouw, gaf hem invloedrijke vrienden onder de Arabische vorsten. Met sluwe berekening hield hij het oog gevestigd op de droevige toestanden onder de Joden, waar de twee broeders Hyrcanus en Aristobulus elkander het gezag betwistten. Onder den schijn van het gezag te handhaven sloot hij zich aan bij Hyrcanus, die als oudste zoon van Alexander Jannaeus en Alexandra recht had op den troon; maar in werkelijkheid was het, omdat Hyrcanus, zwak van karakter, meer lust had in een leven van genot, dan in de moeiten en beslommeringen der regeering. Toen eindelijk de Romeinen,

---

[1]) Zie de eerste bijlage.
[2]) Jos. Ant. 14, 16, 4.
[3]) Zie de tweede bijlage.

hunne gewone taktiek volgende, zich in den broedertwist hadden gemengd, en na de verovering van Jeruzalem door Pompejus in het jaar 63 voor Christus, Hyrcanus II door Pompejus als hoogepriester, zonder koningstitel, over het zeer besnoeide Joodsche gebied was aangesteld, werd Antipater zijne rechterhand en nam eene positie in, die niet ten onrechte door Mommsen die van eenen eersten minister genoemd wordt [1]. Antipater was te helder van blik om niet in te zien, dat de Romeinen de eigenlijke heeren des lands waren, en te sluw om niet naar deze omstandigheden zich te richten in al zijn doen en laten. Caesar maakte hem eershalve Romeinsch burger en stelde hem overal vrij van belastingen; [2] van de zijde van het volk genoot hij eene koninklijke vereering en allen huldigden hem als heer van het geheele gebied [3]. Uit zijn huwelijk met de Arabische Cyprus waren hem vier zonen geboren: Phasaël, Herodes, Joseph en Pheroras, en ééne dochter: Salome. In het jaar 43 werd hij door een zijner officieren verraderlijk omgebracht.

Zijne zonen had hij toen reeds met gezag bekleed: Phasaël als stadhouder van Jeruzalem en omstreken, Herodes van Galilaea. Herodes was toen een jonge man, van een sterk en gezond lichaam, een voortreffelijk ruiter en uitnemend jager, die op éénen dag een veertig stuks wild vermeesterde. Zijne speer ging recht op haar doel af, zegt Josephus, en zijne pijlen misten niet; als krijgsman was hij onweerstaanbaar [4]. Geestkracht en moed, maar ook trotschheid en wraakzucht kenmerkten hem reeds vroeg, zooals blijkt uit de volgende twee feiten.

Het eerste viel voor, toen hij nog zeer jong was, [5] maar toch reeds door zijnen vader aangesteld tot landvoogd over Galilaea. Een rooverhoofdman, die met zijne bende het land afliep en den handelsweg over Galilaea onveilig maakte, werd door hem gevat en gedood, zoodat de Syriërs in de omstreken in stad en dorp zijnen lof bezongen. Doch niet alzoo de Joden in Jeruzalem. Hij werd beschuldigd de rechten van den Joodschen raad, die alleen een doodvonnis mocht uitspreken, geschonden te hebben en dus gedaagd om voor den raad te verschijnen. Met purper bekleed en door een lijfwacht omgeven verscheen hij. Toch ware hij bijna veroordeeld geworden; alleen door

[1]) Röm. Gesch. V, 500, noot.
[2]) Jos. Ant. 14, 8, 3.
[3]) Jos. Bell. Jud. 1, 10, 5.
[4]) B. J. 1, 21, 13.
[5]) κομιδῇ νέος zegt Josephus B. J. 1, 10, 4 en 5.

AUTHOR WOLTJER, J.

TITLE HERODES

PLACE PUBLISHER DATE LEIDEN. 1898

EDITION

SERIES

MAY 31 1971 [illegible]

ORDER DATE ORDER NUMBER

CODES DAM VENDOR NO

VENDOR NAME Flint

ADDRESS

ADDRESS

LISTED IN

COURSE NAME

INSTRUCT TO VENDOR

LC CARD NO

THIS TITLE IS:

- [ ] ON ORDER
- [ ] IN PROCESS
- [ ] CATALOGUED

CATALOG INSTR

BIP

BM

BNB

CBI

O LC Ba-62

LIBRARY HOLDINGS

- [ ] ORDER RECORD
- [ ] AUTHOR ESTABL.
- [ ] OTHER EDITION
- [ ] EXTRA

SEARCHED BY

SERIES IS

CALL NUMBER

LOCATION

CIRC CATEGORY

de vlucht redde hij zich. Weldra kwam hij met een leger uit Galilaea terug om zich op den raad te wreken. Slechts de beden van zijnen wijzeren vader vermochten den trotschen en wraakzuchtigen jongen man van gewelddadigheden te weerhouden en tot terugkeeren te nopen. [1])

Eenige jaren later, 't was in 38 v. Chr., werd Galilaea ten gevolge van de verwarde toestanden en de toenemende verwildering opnieuw door talrijke benden struikroovers onveilig gemaakt. Wederom waren het de energie en het beleid van Herodes, die het land zuiverden. In de ongenaakbare spelonken van het gebergte, nabij het meer van Gennezareth, hadden de roovers zich verscholen. Steil verhieven zich de klippen, scherpgepunte rotsen omgaven de holen en spelonken, zoodat de soldaten noch van beneden naar boven konden opklauteren, noch zich van boven naar beneden laten afglijden. Doch het vernuft van Herodes wist raad. Hij liet groote houten bakken timmeren, die aan ijzeren kettingen, over rollen loopende, van den top der rotswanden af naar beneden werden gelaten. In deze bakken plaatste hij zijne zwaar gewapende soldaten, met lange zeisen voorzien, en zóó gelukte het hem in eenige dagen de rooversnesten uit te roeien.

Ziet daar, M. H., de schaduw zoowel als het licht in Herodes' karakter. Maar, helaas! weldra zou de schaduw het licht geheel verdonkeren.

Toen de roovers, in 't jaar 38, door Herodes werden uitgeroeid, was hij reeds koning der Joden in naam, doch niet inderdaad: Jeruzalem was nog in de hand zijner vijanden. Laat mij echter eerst eenige jaren teruggaan.

Herodes was reeds jong gehuwd met eene vrouw uit het volk, Doris, eene Idumaesche, van wie hij eenen zoon had, op Grieksche wijze naar den grootvader Antipater genoemd [2]). Dat huwelijk stond hem echter bij zijne verdere plannen in den weg. Om bij de Joden meer aanzien te genieten en invloed te verkrijgen, zond hij zijne vrouw heen en verloofde zich in 42 met de schoone Mariamme, eene kleindochter van Hyrcanus, eene prinses dus uit het huis der Maccabaeën.

Met de Romeinen stond hij steeds op goeden voet. Antonius, de drieman, had hem en zijnen broeder Phasaël benoemd tot viervorsten van het Joodsche gebied [3]). Dat was in het einde van 41 v. Chr. Vergunt mij in 't voorbijgaan even op te merken, dat deze titel *vier-*

---

[1]) Ant. 14, 9, 3—5.
[2]) B. J. 1, 12, 3; 22, 1.
[3]) Ant. 14, 13, 1.

vorst niet meer aanduidde wat het woord zegt. Oorspronkelijk beteekende hij eenen vorst, die met drie andere regeert, zooals bij de Galaten vanouds het geval was. Later werd het woord echter ook gebruikt, wanneer twee of drie vorsten samen regeeren, zooals Phasaël en Herodes; ja, ook wordt de titel gebezigd van eenen alleen regeerenden vorst. Altijd echter beteekent hij eene waardigheid, die beneden de koninklijke staat [1]). Doch ik keer terug. Herodes wachtten nog kommervolle dagen, eer hij zijn doel bereikte.

Uit het hart van Azië kwamen de woeste Parthen in dichte scharen geheel Syrië overstroomen. Eene legerafdeeling werd op Jeruzalem afgezonden. Phasaël viel door list in hunne handen tegelijk met Hyrcanus, den hoogepriester, en beiden werden in boeien geslagen. Den ouden hoogepriester sneed men de ooren af, opdat hij voortaan voor zijn ambt ongeschikt zou zijn, en Phasaël verpletterde zich het hoofd tegen eene rots, om smadelijker dood te ontgaan.

Herodes was voorzichtiger geweest en had zijnen broeder nog gewaarschuwd. Toen hij hoorde, dat Phasaël gevangen gehouden werd, besloot hij in de vlucht zijn heil te zoeken, want voor een open strijd tegen de Parthen was zijne macht veel te klein.

Aan den westelijken oever van de Doode Zee, ten zuiden van Engedi, in de woestijn, waar eenmaal David met zijne mannen rondzwierf, als hij vluchtte voor „Saul den tyran," ligt eene hooge, steile en kale rots. Rondom geen water en geen schaduw. In de ondragelijke hitte van den middag is alles als met eenen witten sluier overdekt; des morgens en des avonds ziet men in 't Oosten het diepe blauw van de Doode Zee, terwijl van de andere zijden het kale gebergte met levendige tinten afsteekt tegen de strakke lucht. Boven op de rots is een plateau, 500 meter lang en 200 meter breed, bijna aan alle kanten omringd door rotsspitsen van meer dan 300 meter hoogte. Slechts van éene zijde is het plateau toegankelijk en dan nog niet voor paarden, alleen voor voetgangers [2])

Op dezen top was de vesting Masada door de Maccabaeën gebouwd. Daarheen trachtte Herodes met de zijnen te ontkomen, door de duisternis begunstigd. 't Was een groote stoet, die in het holle van den nacht, buiten de poorten van Jeruzalem, den weg naar het Zuiden insloeg. Herodes zelf, met zijne zwaargewapenden, begeleidden zijne oude moeder en zijne zuster en Mariamme, zijne verloofde, met hare moeder en haren jongsten broeder, voorts eene groote schare van

---

[1]) Mommsen Röm. Gesch. 5, 503 noot.

[2]) Vgl. Baedeker-Socin. Palestina, Fransche uitgave pag. 303.

bedienden. Weldra merkten de Parthen in Jeruzalem wat er geschied was en jaagden de vluchtelingen na, maar vooral de vijandige Joden bestookten hen onderweg. Zestig stadiën of ongeveer drie uur ten zuiden van Jeruzalem gekomen, was Herodes genoodzaakt zijnen vijanden slag te leveren. Toen hij de overwinning behaald had, kon hij verder trekken. Zóó bereikten zij eindelijk Masada. Dáár dankte hij zijne troepen af en liet de vrouwen met hare bediening, verzorgers en beschermers, ongeveer 800 zielen, achter onder de hoede van zijnen broeder Joseph, dien hij onderweg ontmoet had. De vesting was wel voorzien van levensmiddelen, drinkwater en wat verder noodig was voor eenige maanden. [1])

Nadat aldus zijne geliefden in veiligheid waren gebracht, dacht Herodes over hetgeen hem zelven nu te doen stond. Dáár blijven kon hij niet, daarom trok hij naar Petra in Arabië. Malchus echter, de koning der Arabieren, weigerde hem op te nemen en hulp te verleenen. Zoo trok hij haastig voort door zijn vaderland Idumaea naar Pelusium in Aegypte, van daar naar Alexandrië, waar hij gelegenheid vond om scheep te gaan. Onder zware winterstormen en velerlei gevaren mocht het hem gelukken over Pamphylië en Rhodus Brindisium in Italië te bereiken. Het doel van zijn tocht was Rome. Daar vond hij Antonius en Octavianus hem welgezind. Nadat hij zijne wederwaardigheden en den stand van zaken in Palestina had uiteengezet, verkreeg hij hun steun en werd in eene plechtige zitting van den Senaat tot koning van Judaea benoemd. Met een offer op het kapitool en eenen maaltijd door Antonius gegeven werd de benoeming bekrachtigd [2]).

Dit geschiedde tegen het einde van het jaar 40 v. Chr. Verheugd over zijn geluk vertrok Herodes zoo spoedig mogelijk uit Italië en landde te Ptolemaïs. Vandaar uit veroverde hij eerst Joppe en trok toen op naar Masada, waar zijne moeder en zijne verloofde nog steeds belegerd werden. Toen hij hen bevrijd had, trachtte hij verder het geheele land te onderwerpen. Zoo zagen wij hem dan in Galilaea de rooverbenden uitroeien. Eerst in het voorjaar van 37 had hij het zóó ver gebracht, dat hij het beleg voor Jeruzalem kon slaan, dat hem weldra door de machtige hulp der Romeinen in handen viel. Antigonus, zijn tegenstander, die het bezet hield, was de zoon van Aristobulus II, een oom van Mariamme; op bevel van Antonius, door Herodes omgebracht, werd hij, de laatste koning uit het huis der Maccabaeën, te

---

[1]) Ant. 14, 13, 7—9.
[2]) Ant. 14, 14, 1—6.

Antiochië met den bijl onthoofd [1]. Kort te voren, nog eer Jeruzalem viel, had Herodes het beleg voor korten tijd verlaten om te Samaria Mariamme te huwen, met wie hij vijf jaar verloofd was geweest.

Zoo had dan Herodes het einddoel van zijn streven bereikt; hij was koning der Joden en zijn gebied, thans reeds of kort daarna, zoo groot, als eertijds het rijk van David en Salomo was geweest. Wel was het eene buitenlandsche macht, die hem dien titel verleend en in het bezit van het land had gebracht, maar deze afhankelijkheid werd eenigszins vergoed door zijn huwelijk met eene prinses uit het oude koninklijke huis der Hasmonaeën.

Tot zoover kan men sympathie gevoelen voor Herodes' wilskracht, volharding, moed en verstandig beleid; zijne liefde voor zijne moeder, voor zijne bruid, voor zijnen vader wiens dood hij heeft gewroken, voor zijne broeders die zijner waardig zijn, boezemen ons achting in. Wel ontbreken de vlekken niet in zijn karakter: zijn trots en wraakzucht tegenover het Sanhedrin der Joden, zijne vriendschap voor de Romeinen, zijn heidensch offer op het capitool, de dood van Antigonus, den oom zijner vrouw, doen reeds vermoeden hoe zijn koningschap over de Joden moet worden opgevat; zijn scheiden van Doris en zijn oudsten zoon toonen dat de liefde voor Mariamme meer zelfzuchtige hartstocht dan waarachtige overgave des harten was; maar toch liggen de onzuivere bedoelingen, de ongebreidelde zelfzucht nog verscholen op den achtergrond en verduisteren nog niet de groote physieke en intellectueele gaven, die op zichzelf eenen mensch aangenaam maken bij zijne medemenschen.

Wie het menschelijke hart niet kent, noch den gang van het leven, verwacht dat Herodes nu, in 't genot van wat hij begeerde, rustig zijn geluk zou genieten en zijne gaven en krachten gebruiken om de vrijwillig gekozen taak met eere te verrichten.

Maar zoo ging het niet. Noch de uiterlijke omstandigheden, noch het eigen hart lieten hem rust. Thans eerst begon het lijden, zoowel wat hij leed als wat hij deed.

Mariamme's moeder Alexandra, de dochter van Hyrcanus II, den hoogepriester, kon het niet verzetten dat Herodes, de Edomiet, het geslacht der Maccabaeën had verdrongen en op den koninklijken troon der Joden was gezeten, gesteund door de heidenen. De liefde voor hare kinderen was zwakker dan hare eerzucht, haar haat tegen haren schoonzoon sterker dan de vrees voor zijne macht.

Om haar ter wille te zijn had Herodes haren zoon Aristobulus,

---

[1]) Ant. 14 einde, en 15 1, 2.

ofschoon hij een knaap was van nog maar zestien jaren, tot hoogepriester aangesteld. Weldra echter zag hij hoe het volk dezen hoogepriester uit de Maccabaeën achting en eere toebracht, en toen was noch het ambt hem heilig, noch onschuld en familiebanden eerbiedwaardig: Aristobulus werd op zijn bevel na eenen maaltijd, dien Alexandra gaf te Jericho, in het bad verdronken. Herodes huichelde niet alleen smart, maar vergoot zelfs tranen. Met koninklijken praal liet hij den jongen hoogepriester begraven [1]. Alexandra echter misleidde hij niet. Door Cleopatra, die Antonius in hare strikken hield geboeid, wist zij te bewerken dat Herodes gedaagd werd om zich wegens den dood van Aristobulus te verantwoorden. Hij ging naar Laodicea, waar Antonius toen verblijf hield. Doch ook thans wist hij zijne middelen te gebruiken. Goed geld en schoone woorden verschaften hem vrijspraak en hij keerde vrank en vrij naar Jeruzalem terug. Maar achterdocht en vrees bleven woelen in zijne ziel. Zoolang er van het huis der Hasmonaeën nog in leven waren, die konden regeeren, scheen zijn troon niet vast te staan. De oude hoogepriester Hyrcanus, de grootvader van Mariamme, leefde nog, wel ongeschikt voor het priesterambt, maar niet voor de regeering. Bij Herodes' afhankelijkheid van de Romeinen en den haat der Joden bleef altoos het gevaar bestaan, dat Hyrcanus weer tot zijn recht zou komen. En ofschoon de oude man zelfs in zijne jonge jaren geen eerzucht kende en nog minder lust had tot conspireeren of intrigeeren nu hij reeds tachtig jaar geworden was, werd hij toch op last van Herodes, zoodra deze maar een schijn van grond voor zijne achterdocht had gevonden, om hals gebracht [2].

Nu eenmaal aan de argwaan op die wijze voedsel was gegeven, ging het van kwaad tot erger; bij wantrouwen in de politiek voegde zich jaloerschheid.

Mariamme was eene zeer schoone vrouw; Josephus vermeldt het uitdrukkelijk op meer dan éène plaats [3]; maar zij was ook eene Hasmonaesche; twee redenen voor éene om achterdochtig te zijn. Herodes had haar lief, naar het uiterlijk, met al den hartstocht zijner vurige ziel en in het eerst beantwoordde zij die liefde. Vijf kinderen waren hun geboren, drie zonen en twee dochteren [4]. Na eenige jaren

---

[1]) Ant. 15, 3, 4.

[2]) Ant. 15, 6, 1—4.

[3]) εὐμορφίᾳ διάσημος Ant. 15, 1, 5; κάλλει δὲ σώματος τὰς κατ' αὐτὴν ὑπερῆγεν Ant. 15, 7, 6.

[4]) B. J. 1, 22, 2.

echter kwam er bij Mariamme, ook door den invloed harer moed Alexandra, verkoeling en weldra deden de dood van haren broed en haren grootvader, dien Herodes gelast had, en bovenal de achte docht, waarmede hij haar behandelde, hare liefde omslaan in dood lijken haat.

Toen Herodes op reis was gegaan om zich wegens den dood va Aristobulus, den jongen hoogepriester, te verantwoorden voor Antoniu had hij zijne vrouw achtergelaten onder de hoede van Joseph, de man van zijne zuster Salome, wien hij gedurende zijne afwezighei het bestuur des lands had opgedragen. De weg, dien hij ging, was nie zonder gevaar; 't kon gebeuren dat Antonius zijne schuld erkende e hem loon naar werken gaf. Daarom beval hij Joseph in 't geheim dat hij Mariamme moest dooden, wanneer hij, Herodes, niet teru mocht keeren. Zijn hartstocht, want liefde is hier te schoone naam duldde niet, dat zijne vrouw misschien eenen anderen man zou toe behooren. Hij keerde echter terug. Nu begon zijne eigen zuster, Sa lome, kwaad te stoken. Uit haat tegen de schoone Jodin, beschuldigd zij haren eigen man, Joseph, dat hij gedurende Herodes' afwezigheid ongeoorloofden omgang had gehad met Mariamme. Deze echter bezwoer hare onschuld en Herodes geloofde haar; onder tranen vielen zij elkander in de armen. Doch Mariamme kon het niet verkroppen, dat zij door haren man ter dood veroordeeld was, wanneer hij niet terug zou komen. Joseph had het haar in vertrouwen medegedeeld. Zij verweet Herodes dat zulk een bevel geen bewijs van liefde was. Hij werd woedend, want nu meende hij te merken, dat de beschuldiging van Salome toch niet geheel ongegrond was, daar Joseph aan Mariamme zelfs dát geheim had medegedeeld. Hij stiet haar weg, rukte zich de haren uit het hoofd en gaf bevel dat Joseph terstond en onverhoord zou worden ter dood gebracht. Zóó geschiedde het.

Weder was uit den kring zijner naaste betrekkingen een offer gevallen.

Vier jaar later was Herodes weer eenige maanden afwezig om keizer Augustus te begroeten en te begeleiden. Hij stelde nu zijne vrouw onder de hoede van Soëmus, eenen ouden trouwen dienaar. De burcht Alexandreüm werd haar en hare moeder Alexandra tot verblijf aangewezen. Weder gaf hij zijnen dienaar bevel zijne vrouw en ook zijne schoonmoeder Alexandra te dooden, zoodra zij tijding van zijnen dood zouden ontvangen hebben. Maar ook Soëmus bewaarde het geheim niet, door de geschenken en de woorden der vorstinnen verleid. [1])

---

[1]) Zie de derde bijlage.

Toen Herodes terugkwam en zich terstond naar Mariamme begaf, werd hij zeer koel ontvangen; zij was trotsch tegenover hem en afkeerig. Hij was diep ongelukkig; zijn hartstocht slingerde tusschen liefde en haat.

Van dien toestand maakten Herodes' moeder en zuster gebruik om hun wrok tegen de fiere Joodsche vorstin te koelen. Wat maar in 't nadeel van haar kon worden bedacht moest dienen om Herodes op te zetten.

Plotseling werd hij door de gebeurtenissen in het Romeinsche rijk opgeroepen om Augustus als overwinnaar in Aegypte te begroeten. Die reis bracht hem eenigen troost in zijn leed. Augustus bewees hem eer en vergrootte zijn gebied. Toen hij echter teruggekeerd was in zijn paleis, kwam ook zijn jammer terug. Zijn hartstocht voor Mariamme was met den ouden gloed herleefd; zij deed wel haar plicht, maar stond overigens fier en hoog tegenover hem, gekwetst als zij was in haar vrouwelijk gevoel. Maar zichzelven bedwingend verdroeg hij hare trotsche bejegening. Tusschen de vrouwen onderling werd de haat nog grooter. Ronduit spotte Mariamme met de lagere geboorte van Herodes' moeder en zuster. Van dien kant kwam dan ook, toen deze toestand ongeveer een jaar geduurd had, de ontknooping.

Toen op een middag Herodes was gaan rusten, riep hij Mariamme tot zich. Zij kwam, maar verre van vriendelijk en welwillend te zijn, rees de herinnering aan het verleden bij haar op; zij verweet den koning den dood van haren grootvader [1]) en haren broeder. Terwijl Herodes daarover boos en driftig werd, kwam de schenker des konings, aangezet door Salome, vertellen, dat Mariamme hem een giftdrank had ter hand gesteld om dien den koning te geven. De koning liet haren kamerdienaar folteren; wel bekende hij niet, dat hij een giftdrank van de koningin ontvangen had, wat slechts door Salome was verzonnen, maar hij zeide, dat haar vijandschap jegens den koning ontstaan was door de woorden, die Soëmus tot haar had gesproken. Herodes dát hoorende, werd terstond weer tot jaloerschheid geprikkeld; zijne woede uitte zich in een rauwen kreet, want hij meende dat zijn dienaar, eenmaal tot die vertrouwelijkheid gekomen zijnde, wel verder zou zijn gegaan.

Soëmus werd op staanden voet gegrepen en gedood, Mariamme voor een raad van verwanten gebracht, waar Herodes zelf haar heftig aanklaagde en hare veroordeeling vorderde. Zij werd ter dood

---

[1]) πατέρα zegt Jos. Ant. 15, 7, 4; maar haar vader Alexander, de zoon van Aristobulus de koning (A. 15, 2, 5) was door de Romeinen gedood. Ant. 14, 7, 4, B. 1, 9 ,2.

veroordeeld. Nog een oogenblik dacht de koning er aan haar eerst in éénen der burchten te bewaken, maar de omgeving van Salomo wist dat te keeren.

Daarop volgde een tooneel, afschuwelijker dan al het voorgaande. Mariamme's moeder, Alexandra, de naaste oorzaak van de verwijdering tusschen haar en Herodes, werd bevreesd dat haar hetzelfde lot zou treffen als haar dochter. Om haar onschuld te bewijzen sprong zij op, smaadde hare dochter, zeggende, dat zij door haar slecht en ondankbaar gedrag jegens haren man, aller weldoener, haar straf verdiende; zij ging zelfs zoover, dat zij Mariamme aangreep en bij de haren trok. Maar de koningin verantwoordde zich niet en bleef kalm; met fiere houding, onverschrokken, zonder van kleur te veranderen, ging de laatste dochter der edele Maccabaeën haar laatsten gang.

Of zij toen nog hare ziel heeft gewend tot den God harer vaderen? Of zij gedacht heeft aan het woord van den grootsten dichter haars volks: „Begeef mij niet en verlaat mij niet, o God mijns heils. Want mijn vader en mijne moeder hebben mij verlaten, maar de Heere zal mij aannemen?" [1] Haar geschiedschrijver, Josephus, zwijgt over deze dingen. Israël was zeer diep gezonken.

Zij was eene vrouw, zegt hij, in zelfbeheersching en grootheid van ziel onovertroffen, maar de bescheidenheid ontbrak haar; eerzucht had in haar karakter de overhand; in schoonheid en waardigheid in haar geheele wijze van doen, overtrof zij oneindig ver hare geheele omgeving. Daarin lag de voornaamste grond van haar verschil met den koning; daarbij kwam nog haar verdriet over den dood van haar grootvader en haren broeder [2].

Herodes verviel na den dood van Mariamme in een vreeselijk zielelijden. Zijn hartstocht vlamde hoog op. Dikwijls riep hij: „Mariamme! Mariamme!" en barstte dan uit in tranen. Tevergeefs zocht hij afleiding in drinkgelagen en feesten. Somtijds beval hij zijnen dienaren Mariamme te ontbieden, alsof zij nog in leven ware en komen kon. Hij zonderde zich af, en onder voorwendsel van ter jacht te gaan, trok hij zich terug in de eenzaamheid. Hij werd zwaar ziek en moest in Samaria blijven liggen.

Van die gelegenheid maakte de onverbeterlijke Alexandra gebruik, om te trachten zich allengs het gezag te veroveren. Doch het werd aan Herodes overgebracht en toen was ook haar lot beslist. Op be-

---

[1]) Ps. 27 : 9 en 10.

[2]) Ant. 15, 7, 6.

el des konings werd zij ter dood gebracht. Zij was eene vrouw, ie, Jodin van koninklijken bloede, door heerschzucht, verbonden met en sluw en onbetrouwbaar karakter, ontzaglijk veel kwaad en elende over haar eigen huis had gebracht en eerder dan haar zoon f dochter den dood had verdiend [1]).

Maar ook nu nog vond Herodes de rust niet. Wel herstelde hij ıngzamerhand van zijne ziekte, ofschoon niet geheel, daar de dood an Mariamme zijne ziel had geknakt, en de sporen daarvan nimmer eheel verdwenen; maar spoedig bracht zijne zuster Salome hem op ieuw verontrustende tijding. Zij klaagde haren eigen man, Costobaus, dien zij na den dood van Joseph gehuwd had, eenen Idumaeër, oor Herodes aangesteld tot stadhouder van Idumaea, aan bij haen broeder. Reeds vroeger was hij beschuldigd van hoogverraad, naar toen had hij, op voorspraak van Salome en hare moeder, veriffenis gekregen. Nu echter wenschte zij van haren man bevrijd te vorden en zond hem eenen scheidbrief. Tegelijk zeide zij Herodes, at Costobarus eenen opstand beraamde en de zonen van Babas, fstammelingen uit het huis der Hasmonaeën, die Herodes reeds lang ezocht had, verborgen hield. Dit bewijs was voor den achterdochtigen oning voldoende. Toen de zonen van Babas waren opgespoord en geonden, werden zij gedood en ook Costobarus.

Daarmede was het geheele geslacht der Maccabaeën uitgeroeid en reigde Herodes van dien kant geen gevaar meer.

De periode in zijn leven, die nu volgde, van het jaar 25 tot 13, vas schijnbaar een tijd van verademing, ook voor hem zelven, inderaad echter eene windstilte, die nog grooter stormen voorafging.

Ik laat haar thans rusten, om straks, wanneer ik Herodes' verouding tot de Joden bespreek, in 't licht te stellen, wat zij ons angaande zijn karakter leert.

Van grooter stormen sprak ik; zij braken los in de laatste peride van zijn leven, in de jaren van 13 tot 4 v. Chr., toen Herodes' aren reeds tegen de zestig liepen. Nu was er windstilte, omdat zijne inderen nog onder opvoeders gesteld waren in verschillende deelen er wereld. Toen die tijd voorbij was, brak de storm los onder zijn igen vleesch en bloed.

Ongeveer vijf jaren na den dood van Mariamme, de dochter van lexandra, had Herodes voor de derde maal eene vrouw genomen, u de dochter van eenen aanzienlijken priester uit Alexandrië af-

---

[1]) Ant. 15, 7, 7 en 8.

komstig. Ook zij heette Mariamme. Daarenboven had hij, naar Josephus ons meldt, nog zeven vrouwen, [1]) van wie ik er slechts twee noem, omdat hare zonen in het N. Testament voorkomen. De eene was eene Samaritaansche, Malthace, de moeder van Archelaüs en Herodes Antipas, de andere Cleopatra uit Jeruzalem, de moeder van Philippus, bekend uit de geschiedenis van Johannes den Dooper.

Ik moet thans U lastig vallen met de namen der talrijke zonen van Herodes, om het slot van dit vreeselijke drama U voor oogen te kunnen stellen.

De oudste was Antipater, de zoon van Doris; terwille van Mariamme had Herodes hem verbannen met zijne moeder; slechts bij de groote feesten mocht hij in Jeruzalem komen. Van de vijf kinderen der eerste Mariamme noem ik alleen Alexander en Aristobulus, die de hoofdpersonen zijn in het nu volgende drama. De tweede Mariamme had éénen zoon, Herodes, (niet te verwarren met Antipas, den zoon van Malthace en broeder van Archelaüs, die na den dood zijns vaders Herodes genoemd werd en viervorst was van Galilaea.)

Het hart van koning Herodes hing klaarblijkelijk aan zijnen eerstgeboren zoon Antipater. Ter wille van Mariamme had hij hem van het hof verwijderd, maar, zooals ik reeds zeide, toch toegestaan bij gelegenheid der hooge feesten in Jeruzalem te komen. Verstooten had hij hem niet, noch van de erfopvolging uitgesloten.

De twee zonen van de Hasmonaesche Mariamme, Alexander en Aristobulus, had Herodes, eenige jaren na den dood hunner moeder, naar Rome gezonden, waar zij in het huis van zijnen vriend Asinius Pollio werden opgevoed [2]). Deze was ongeveer even oud als Herodes, een der aanzienlijkste Romeinen; in dezen tijd, waarin de zonen van Mariamme bij hem logeerden, had hij zich van de politiek teruggetrokken en leefde geheel voor de letteren; Vergilius was met hem bevriend, Horatius verkeerde veel in zijn huis. Hij was één der weinige Romeinen van zijnen stand, die een matig leven leidden; een man van karakter, onafhankelijk, waarheidlievend [3]). Beter huis had Herodes in Rome toen moeilijk kunnen vinden. Pollio was aan het hof van Augustus zeer gezien en ook Herodes' zonen hadden daar toegang. Nadat zij daar ongeveer vijf jaren geweest waren, en hunne opvoeding voltooid was, haalde Herodes zelf hen af uit Rome en nam hen aan zijn hof. Zij waren toen jongelieden van ongeveer

---

[1]) Ant. 17, 1, 3. B. 1, 28, 4.

[2]) Ant. 15, 10, 1.

[3]) Zie Groebe in Pauly-Wissowa.

3 jaar, van koninklijk uiterlijk, fier als hunne moeder, bij het Joodsche volk zeer gezien om hunne afstamming en hun lot [1].

Salome, Herodes' zuster, die „oude quene, een also vileinich vel," m met den Middelnederlandschen dichter te spreken, leefde nog. e zonen van de Maccabaesche waren haar een doorn in het oog, te neer omdat zij zich hunner afstamming bewust waren en dat toonen ook. Zij begreep bovendien wel wat haar te wachten stond, waneer deze twee ooit aan de regeering mochten komen.

Herodes had in het eerst geen oor voor hare listig opzettende woorden, daar hij van zijne zonen hield; maar toen hij, van eene vrij lange uitenlandsche reis teruggekeerd, gewezen werd op hunne vrijmoedige aal, hunne hooge denkwijze, hunne liefde voor hunne moeder, werd jn boos geweten wakker en begon hij ook voor zich gevaar te duchen. Om hen te doen begrijpen, dat zij wat voorzichtig moesten zijn, et hij Antipater, zijnen oudsten zoon, aan het hof komen. Verblind ls hij was, doorzag hij niet, dat hij de zaak daarmede erger maakte.

Was juist de strijd tusschen het Joodsche en het Idumaesche bloed, at de twee partijen fel tegenover elkander stelde. Door Antipater an het hof te laten komen versterkte hij de booze Salome met enen machtigen medestander. Antipater, de oudste zoon en zoon ener Idumaesche, had daarin twee redenen voor ééne om Salome's ondgenoot te zijn. Hij had slechts één doel, de zonen van Mariamme e weren en zelf den troon te beklimmen.

Het stelsel van kuiperij en laster, dat vooral in de stilte werkte, roeg bij den achterdochtigen koning rijkelijk vruchten. Hij vervreemdde oe langer zoo meer van Alexander en Aristobulus en zij van hem, oodat zij reeds in 't openbaar hem beschuldigden wegens den dood unner moeder en klaagden over hunne eigen achteruitzetting.

Herodes bewees daarom grooter eer aan Antipater, riep diens moeer Doris terug aan het hof, en zond hem zelven naar Rome, onder eleide van Agrippa, met vele geschenken, om hem in de vriendschap an Augustus aan te bevelen. [2]

Van Rome uit nam Antipater alle middelen te baat om de klove usschen zijnen vader en de zonen van Mariamme nog grooter te naken, daarbij in Jeruzalem ondersteund door Salome. Zij wisten zoo oed hun doel te bereiken, dat Herodes zijne zonen bij hem, dien nen, anachronistisch, zijnen leenheer zou kunnen noemen, bij Augusus, persoonlijk ging aanklagen, daar hij zelf niet tot het uiterste

---

[1]) Ant. 16, 1, 2.
[2]) Ant. 16, 3, 3.

dorst gaan. Augustus wist eene verzoening tot stand te brengen. Antipater ging met zijnen vader en zijne stiefbroeders terug naar Jeruzalem. Daar werd weldra het oude bedrijf weer opgevat door Salome en Antipater, en Herodes tot het uiterste gebracht, zoodat hij Alexander gevangen zette. Wederom kwam eene verzoening tot stand, maar natuurlijk slechts voor korten tijd. De oorzaak van den onverzoenlijken strijd werd niet weggenomen; dat was trouwens nauwelijks meer mogelijk. Antipater en Salome zetten hun duivelsch werk voort en brachten het zòò ver, dat Alexander en Aristobulus beide werden gevangen gezet en gezanten naar Rome gezonden om hen bij den keizer van hoogverraad te beschuldigen.

Augustus gaf Herodes volmacht om naar goedvinden te handelen in deze zaak, maar raadde hem tevens aan te Berytus, eene Romeinsche kolonie in Phoenicië, thans Beirut, eene rechtbank samen te stellen, bestaande zoowel uit Romeinsche hoofd-officieren en Archelaüs, den koning der Cappadociërs, den schoonvader van Alexander, als uit zijne eigen vrienden, en deze te laten beslissen.

Herodes volgde dien raad, doch nam Archelaüs niet op als lid van de rechtbank; maar wel Salome, de aartsvijandin der beide broeders; zij zelven waren niet tegenwoordig en werden dus niet verhoord. De meerderheid [1]) sprak, na de aanklacht van Herodes, het doodvonnis uit, maar niet de Romeinsche stadhouder Saturninus en zijne drie zonen en eenige anderen.

Daarop werden Alexander en Aristobulus naar Samaria gevoerd en daar, in dezelfde stad, waar 30 jaren vroeger Mariamme haar bruiloft vierde, met den strop gedood, de straf die bij de Romeinen op hoogverraad stond.

Nu scheen Antipater, de oudste zoon, het doel bereikt te hebben, waarnaar hij op de laagste wijze gestreefd had. Zijn vader vertrouwde hem, hij was aan het hof de gevierde man, de toekomstige troonopvolger. Maar, als Absalom weleer, kon hij den natuurlijken dood zijns vaders niet afwachten; zijn boos geweten deed hem allerlei gevaren duchten, (en niet ten onrechte), waardoor hem de opvolging toch nog weer zou kunnen ontgaan.

---

[1]) Ten onrechte zegt, dunkt mij, Schürer 1^2, pag. 340: „Der Gerichtshof sprach *fast einstimmig* das Todesurtheil.” Wel zegt Jos. in B. J. 1, 27, 3, dat met Saturninus en zijne zonen ἑτεροί τινες ἠκολούθησαν ... καὶ μετ᾽ αὐτὸν πάντες θάνατον κατακρίνουσι τῶν μειρακίων, maar Ant. 16, 11, 3, zegt hij: τὰ δὲ αὐτα καὶ τῶν ἑξῆς οἱ πλείους, ὥστε μηκέτι ἄλλο τι δοκεῖν ἢ καταδεδικάσθαι τὴν ἐπι θανάτῳ τοὺς νεανίσκους, zoodat men m. i. alleen van eene meerderheid spreken kan. De rechtbank bestond uit 150 leden.

Ook thans was het weer Salome, die Herodes op de hoogte stelde ın Antipaters doen en laten; waardoor ook nu de verhouding tus- .hen vader en zoon gespannen werd. Toen Antipater merkte, dat ɜt beter voor hem was eenen tijdlang zijnen vader niet te zien, liet j zijne vrienden uit Rome een brief schrijven, waarin Herodes uit- ɜnoodigd werd Antipater naar Rome te zenden tot den keizer. He- ›des deed dat en Antipater ging.

Eenigen tijd daarna stierf plotseling Pheroras, Herodes' eenig over- ɜbleven broeder. Eenige van zijne vrijgelatenen hadden grond aan nemen dat hij geenszins zijnen natuurlijken dood gestorven was. j waarschuwden Herodes, die een onderzoek liet instellen. Toen eek dat Pheroras gestorven was aan vergift, dat Antipater hem ɜgeven had, niet voor hem zelven, maar voor Herodes; dat hij ge- aagd had over het lange leven van zijnen vader en dergelijke gru- elen meer.

Herodes liet terstond Antipater terugkeeren zonder iets te laten ijken van de reden waarom, en toen hij aangekomen was, nam hij ɜm gevangen. Reeds den dag daarop werd hij in tegenwoordigheid ın den Romeinschen stadhouder van Syrië, verhoord. Tegenover de ›rekende feiten kon hij zich niet verdedigen en zoo werd zijn dood- ›nnis uitgesproken. Ook nu moest eerst de keizer gehoord worden, ›or het voltrokken werd.

Herodes zelf was reeds omstreeks zeventig jaren oud en daaren- ›ven leed hij aan eene afschuwelijke en doodelijke ziekte; hij moest ın zijn einde denken. Terwijl Antipater, zijn eerstgeborene, in den ɜrker op den dood wachtte, maakte Herodes een nieuw testament, aarin hij, uit haat tegen Archelaüs en Philippus, die door Antipater ɜlasterd waren, bepaalde, dat zijn jongste zoon Antipas, de zoon van ɜ Samaritaansche Malthace, hem zou opvolgen. [1])

Terwijl zijne ziekte erger werd en zijn einde reeds naderde, kwam ɜt bericht van Augustus, waarbij aan Herodes werd overgelaten, at hij met Antipater wenschte te doen, of hij hem wilde verbannen ' dooden. [2]) Dat was nog eene laatste vreugde voor hem. Doch zijne jnen werden heviger; zoodat hij niet meer at. Hij vroeg een appel et een mes, zooals hij wel meer deed; hij schilde dien dan zelf af ı at hem bij stukjes op. Toen hij appel en mes ontvangen had, zag j rond en zou zichzelven met het mes doorstoken hebben, indien et een bloedverwant, die bij hem was, zijne rechterhand gegrepen had.

---

[1]) Ant. 17, 6. 1.

[2]) Ant. 17, 7. B. J. 1. 33, 7 en 8.

Terstond was het geheele paleis in beroering en het gerucht verspreidde zich dat de koning dood was. Het kwam ook Antipater in de gevangenis ter ooren, zoodat hij reeds dacht aan zijne bevrijding en met den bewaker daarover sprak. Toen het echter bleek dat de koning niet dood was, vertelde de bewaker wat zijn gevangene gesproken had. Herodes had reeds den dood voor oogen, maar toen hij dat hoorde, schreeuwde hij het uit en sloeg zich tegen het hoofd; daarop verhief hij zich en op zijn elleboog leunende gaf hij bevel aan zijne lijfwacht op staanden voet Antipater te dooden.

Zoo geschiedde het. Nog eens veranderde hij zijn testament en stelde nu Antipas aan tot viervorst van Galilaea en Peraea, daarentegen Archelaüs, den ouderen vollen broeder van Antipas, tot koning Philippus, den zoon van Cleopatra, tot viervorst van Gaulanitis, Trachonitis, Batanaea en Panias. [1])

Den vijfden dag na den dood van Antipater stierf ook Herodes, nadat hij 37 jaren koning was geweest.

Ik heb U de geschiedenis van Herodes in korte trekken verhaald, M. H., zooals Josephus ons die heeft overgeleverd. Te zwart geteekend heeft hij zeker niet, al protesteert hij ook menigmaal tegen Nicolaüs van Damaskus [2]), wiens werk hij zonder twijfel als hoofdbron heeft gevolgd. Hier en daar vinden wij een enkel bericht uit eene andere bron, die niet zoo gunstig voor de Herodessen is [3]). Ook in de korte karakterbeschrijving, die Josephus na het verhaal van Herodes' dood geeft, straalt eerder zachtheid dan hardheid van oordeel door: „Een man, zegt hij, wreed tegenover allen gelijkelijk, bezwijkend voor zijne driften, het recht verkrachtend, door het geluk begunstigd meer dan iemand, daar hij van onderdaan koning werd, aan duizende gevaren, die hem omringden, ontkwam en een hoogen ouderdom bereikte; in zijne huiselijke aangelegenheden, wat zijne zonen betreft, naar zijn eigen oordeel, zeer fortuinlijk, daar hij hen, toen zij zijne vijanden bleken, bijtijds in zijne macht kreeg, maar, naar mij voorkomt, ook zeer ongelukkig.” [4])

Josephus spreekt als een humanistische Jood, als iemand uit Israël, die het geloof zijner vaderen verzakend, zich stelt op het wijsgeerig standpunt van het algemeen menschelijke. Zoo vormt hij uit het

---

[1]) Ant. 17, 8, 1. B. J. 1, 33, 8. Vgl. Ev. Luk. 3 : 1. Archelaüs werd in het jaar 6 na Chr. afgezet en verbannen.

[2]) Ant. 16, 7, 1.

[3]) Bijv. over Phasaël den oudsten broeder. Zie de vierde bijlage.

[4]) Ant. 17, 8, 1.

oogpunt van het beginsel geene tegenstelling tegen Nicolaüs. Ofschoon hij zegt, dat Herodes een Edomiet of Idumaeër is, wat Nicolaüs ontkent, heeft toch deze meening geenen invloed op zijne beschrijving van den koning, hij beziet hem niet uit nationaal oogpunt. Trouwens, hij schreef in Rome als beschermeling der Romeinsche keizers en had er zijne reden voor, waarom hij Herodes, den grooten vriend der Romeinen, niet uit nationaal oogpunt beschouwde. Maar daardoor mist hij het rechte inzicht in de geheele positie en het karakter van Herodes, daardoor komt het bij Josephus niet uit dat Herodes, zooals Mommsen terecht opmerkt [1]), „in zijne vrouw uit het geslacht der Maccabaeën, de schoone Mariamme, en in hare kinderen meer de Joden dan de zijnen zag en vreesde."

Laat ons dus Herodes nu beschouwen als zoon van zijn volk, als Idumaeër, en in zijne verhouding tegenover de Joden, die daardoor bepaald werd.

Het land van Edom of Ezau, ten zuiden van het Joodsche land gelegen, werd ten oosten door de Arabische woestijn begrensd, ten westen door de woestijn van Paran van Aegypte gescheiden. Den kern van het land vormde het gebergte Seïr, wilde krijtrotsen vol spelonken en kloven [2]), een land, „verre van de vettigheid der aarde en den dauw des hemels." [3]) Ezau en zijne afstammelingen leefden „op hun zwaard." [4]) Zij verkeerden meer in vriendschap met de Arabieren dan met de Joden. Reeds Ezau was met eene Arabische getrouwd, eene dochter van Ismaël, [5]) en ook Cyprus, de moeder van Herodes, was eene Arabische.

Ofschoon Israël niet vergat, dat Ezau de *broeder* van Jakob was, waren de Edomieten steeds vijandig gezind tegen Israël; zij weigerden het den doortocht door hun land, als Israël uit Aegypte naar Kanaän toog. [6]) Saul zag zich genoodzaakt hen als zijne vijanden te

---

[1]) Röm. Gesch. V, 506.

[2]) Zie Obadja vs. 3 en 4.

[3]) Zoo moet gelezen worden Gen. 27 : 39 naar den Hebreeuwschen en naar den Griekschen tekst. Vergelijk vs. 28 dat met vs. 39 in tegenstelling moet staan. Ik vermoed dat de Vulgata Luther en onze vertalers van het spoor heeft gebracht.

[4]) Gen. 27 : 40.

[5]) Gen. 28 : 9.

[6]) Numeri 20 : 14.

beoorlogen [1]; Doëg, zijn opperstalmeester, een vermogend man, die Davids verblijf in Nob verraadde, was een Edomiet [2]; David onderwierp hen ganschelijk [3], zoodat Ezau Jakob moest dienen. Ook na de verdeeling van het Rijk bleef Edom afhankelijk, zoodat de koningen, die genoemd worden, als stadhouders moeten worden beschouwd; eerst tegen het einde van den koningstijd werden zij weer vrij, maar om weldra onder de macht der Assyriërs en later onder Nebucadnezar te geraken.

In de dagen van Juda's vernedering juichte Edom, toen Jeruzalem viel, hadden zij niet alleen hunnen lust daaraan, maar zetten zelfs de Babyloniërs op om de verwoesting volkomen te maken en de stad des Heeren uit te delgen tot den laatsten steen toe. Daarom zegt de profeet Ezechiël [4]: „Alzóó zegt de Heere HEERE: Omdat Edom met enkel wraakgierigheid gehandeld heeft tegen het huis van Juda; en zij zich zeer schuldig gemaakt hebben, dat zij zich aan hen gewroken hebben; daarom, alzóó zegt de Heere HEERE: Ik zal ook mijne hand uitstrekken tegen Edom, en Ik zal mensch en beest uit haar uitroeien; en zal haar tot eene woestheid stellen van Teman af; en zij zullen tot Dédan toe door het zwaard vallen."

Aanschouwelijker nog teekent de profeet Obadja [5] den bitteren hoon van Ezau's zonen, toen Jakobs kinderen bezocht werden, en de wraak des Heeren over dit kwaad: „Om het geweld, begaan aan uwen broeder Jakob, zal schaamte u bedekken; en gij zult uitgeroeid worden in eeuwigheid. Ten dage als gij [*er*] tegenover stondt, ten dage als de uitlanders zijn heir gevangen voerden, en de vreemden tot zijne poorten introkken, en over Jeruzalem het lot wierpen, waart gij ook als één van hen. Toen zoudt gij niet gezien hebben op den dag uws broeders, den dag zijner vervreemding; noch u verblijd hebben over de kinderen van Juda, ten dage huns ondergangs; .... noch zijne overgeblevenen overgeleverd hebben, ten dage der benauwdheid. Want de dag des Heeren is nabij, over alle de heidenen; gelijk als gij gedaan hebt, zal u gedaan worden: uwe vergelding zal op uw hoofd wederkeeren."

Toen Israël aan de rivieren van Babel zat en weende, wanneer het gedacht aan Sion, kwam de bede om vergelding over de droge lippen: „Heere! gedenk aan de kinderen van Edom, aan den dag van

---

[1]) 1 Sam. 14 : 47.
[2]) 1 Sam. 21 : 8; Ps. 52 : 9.
[3]) 2 Sam. 8 : 14; Ps. 60 : 2; 1 Kron. 18 : 12.
[4]) 25 : 12 vgl.
[5]) Vs. 10—15.

[eruzalem; die daar zeiden: Ontbloot ze, ontbloot ze, tot haar fondament toe.” [1])

En eindelijk, nadat Israël teruggekeerd is uit de ballingschap en [eruzalem en de tempel weder zijn opgebouwd, spreekt de laatste profeet, Maleachi, tot het ondankbare volk, dat de liefde zijns Gods niet erkent [2]): „Was niet Ezau Jakobs broeder? spreekt de HEERE; nochtans heb Ik Jakob liefgehad, en Ezau heb Ik gehaat.... Men zal hen noemen: Landpale der goddeloosheid, en een volk, op hetwelk de Heere vergramd is tot in eeuwigheid.”

Zóó staat Edom tegenover Israël, naar het oordeel Gods, niet naar het oordeel van Israël, dat met verachting zegt: „Waarin hebt Gij ons liefgehad?” (vs. 2).

„Een landpale der goddeloosheid, en een volk, op hetwelk de Heere vergramd is tot in eeuwigheid.” Is niet Herodes als ’t ware de concentratie van dit volk: enkel wraakgierigheid [3]) en goddeloosheid?

Is niet Salome’s, zijner zuster, beeld, de tegenhanger van dien Edomiet, van wien David zegt: „Uwe tong denkt enkel schade, als een geslepen scheermes, werkende bedrog. Gij hebt het kwade liever dan het goede; de leugen, dan gerechtigheid te spreken. Gij hebt lief alle woorden van verslinding, en eene tong des bedrogs?” [4])

En toch was deze zoon van Edom koning geworden over Israël.

Vergunt mij, M. H., een oogenblik bij de geschiedenis van Israël, na de Babylonische ballingschap, stil te staan, om U enkele feiten in herinnering te brengen, die verklaren hoe dit kwam.

Toen de Joden uit Babel waren teruggekeerd en stad en tempel hadden herbouwd, bleven zij van het Perzische rijk afhankelijk, en toen dit gevallen was voor de macht van Alexander den Groote, viel ook Palestina in zijne handen. Na zijnen dood, onder de twisten zijner opvolgers, kwam het in de macht van Seleucus, den koning van Syrië, en zijn huis, de Seleuciden.

Had Alexander de Groote het plan gehad de Grieksche beschaving met de Oostersche samen te smelten, de Seleuciden gingen van het denkbeeld uit om, gesteund door een Grieksch leger, de Grieksche taal en Grieksche beschaving over de volken van het Oosten te doen heerschen. Onder de Joden zelf waren er die met den nieuwen stroom medegingen, niet alleen onder hen die in de verstrooiing leefden,

---

[1]) Ps. 137 : 7.
[2]) Maleachi 1 : 2, 4.
[3]) Zie boven Ezechiel 25 : 12.
[4]) Ps. 52 : 4 – 6.

maar ook in het Joodsche land; zij spraken Grieksch en volgden Grieksche beschaving en gebruiken, ofschoon zij Joden bleven. Hun getal was echter niet groot, maar breidde zich telkens uit.

Eene geweldige reactie kwam er in 168. Antiochus IV Epiphanes vaardigde een edict uit, waarbij hij beval, dat de Joodsche godsdienst uitgeroeid en het Grieksche heidendom met geweld moest worden ingevoerd.

De Joden boden dapper tegenstand. Met heldenmoed streden de Maccabaeën, de zonen van den priester Mattathias, een afstammeling van zekeren Hasmonaeüs, tegen de Syrische legers en behaalden menige overwinning. De derde broeder, Simon, werd in 140 bij volksbesluit tot erfelijk hoogepriester benoemd. Maar deze hoogepriesters waren tegelijk wereldlijke vorsten.

Het groote gevaar, dat er in deze verbinding van wereldlijke en geestelijke macht school, kwam al zeer spoedig in het licht. Zoodra de dynastie der Maccabaeën of Hasmonaeën gevestigd was, kwam met het tweede geslacht reeds een wereldsche zin op. Johannes Hyrcanus, die zijnen vader Simon opvolgde, sloot zich allengs meer aan bij de partij der Sadducaeën, der Joodsche priester-aristocratie, die Grieksche zeden en beschaving begunstigde. De ernst en het geloof der eerste Maccabaeën waren spoedig verdwenen.

In staatkundig opzicht echter gingen de zaken van het nieuwe Jodendom voorspoedig. De Edomieten, die in dezen tijd van de heerschappij der Grieksche taal Idumaeërs werden genoemd, hadden in de oorlogen, door de Maccabaeën tegen de Syriërs gevoerd, hunnen aard niet verloochend. Telkens hadden zij met de vijanden der Joden gemeene zaak gemaakt. Daarom had Judas de Maccabaeër hen reeds beoorloogd. Johannes Hyrcanus bond opnieuw den strijd tegen hen aan en had de voldoening hen weldra geheel aan zich te onderwerpen. Op voorwaarde dat zij de besnijdenis en de Joodsche gebruiken zouden aannemen liet hij hen in hun land wonen, en stelde eenen Joodschen stadhouder over hen aan (omstr. 126 v. Chr.). Daarmede was Edom uit de rij der vrije volken verdwenen.

Maar ook de vrijheid van den Joodschen staat, die onder de Hasmonaeën ongeveer de grenzen had van het rijk van Israël onder David en Salomo, zou niet van langen duur zijn. De groote wereldmacht uit het Westen, Rome, vertoonde zich reeds aan den gezichteinder.

In hunnen strijd tegen de Syriërs hadden de Maccabaeën naar hulp omgezien. Na den slag bij Magnesia (190), waarin de Syrische koning Antiochus de Groote was overwonnen en tot eene zware schatting gedwongen, maar vooral na den slag bij Pydna (168), door welken het

Macedonische rijk was vernietigd en tegelijk de politieke beteekenis van den Griekschen naam, was zedelijk reeds de macht der Romeinen in het Oosten gevestigd.

Weinig wisten dan ook de Hasmonaeën wat zij deden, toen zij de hulp van Rome inriepen. De senaat, wiens naaste doel het was Syrië te verzwakken, sloot een verbond van vriendschap met de Joden (140/139). Toen de Syriërs onder hunnen koning Antiochus VII trachtten hunne heerschappij over de Joden te herwinnen, zond Johannes Hyrcanus niet tevergeefs een gezantschap naar Rome om hulp te vragen. De tusschenkomst der Romeinen verijdelde de plannen van Antiochus.

In het bewustzijn zijner macht nam de opvolger van Johannes Hyrcanus, Aristobulus, den koningstitel aan. Niet lang echter zou die koningsluister stand houden. Nog geen halve eeuw later waren de Romeinen heeren van het land.

Op Aristobulus, die den koningstitel aannam, doch slechts één jaar regeerde, volgde zijn broeder Alexander Jannaeus (104—78), die Antipater, den grootvader van Herodes tot stadhouder over Idumaea aanstelde. Op hem volgde zijne vrouw Alexandra (78—69), onder wie de partij der Pharisaeën de bovenhand verkreeg. Zij had twee zonen, van welke de jongste, maar energiekste, Aristobulus, zich aan het hoofd van de partij der Sadducaeën stelde. Reeds bij het einde van haar leven ontstond een broedertwist. De zwakke oudste broeder, Hyrcanus, moest naar recht zijne moeder opvolgen, maar Aristobulus betwistte hem de regeering. Na haren dood trok Aristobulus tegen zijnen ouderen broeder met een leger op, versloeg hem bij Jericho, belegerde daarna den burcht van Jeruzalem, waarheen hij gevlucht was en noodzaakte hem zich over te geven. Toen echter nam Antipater, de vader van Herodes, in schijn de partij van den ouderen broeder, Hyrcanus II, op, terwijl het inderdaad zijn doel was zijne eigene partij te grondvesten.

Ondertusschen was Syrië in de handen der Romeinen gevallen onder Pompejus. Hoe deze Hyrcanus II weer als hoogepriester aanstelde, maar nu zonder koningstitel, en hoe Antipater zijn „eerste minister” of misschien beter nog zijn *maior domus* werd, heb ik U reeds in 't begin van deze rede in herinnering gebracht, ook hoe Antonius en Augustus de koninklijke waardigheid aan Herodes schonken.

Zoo zat dan een zoon van Ezau op den troon in 't land der kinderen van Jakob, maar niet een die zich tot Jakob bekeerd had. Al behoorde Herodes tot de Idumaeërs, die de besnijdenis hadden aangenomen en Joodsche zeden volgden, toch bleef hij in zijn hart volkomen een

heiden, die voor het Jodendom niet de minste sympathie had, integendeel in zijn innerlijk wezen het haatte met een volkomen haat. Hij was en bleef de wilde, hartstochtelijke, wraakzuchtige zoon van Ezau. En had hij ook eene zekere mate van beschaving aangenomen, zij maakte hem nog meer afkeerig. Zelf beweerde hij zich nader aan de Grieken verwant te gevoelen dan aan de Joden [1]. Aan zijn hof hadden Grieken de gewichtigste en invloedrijkste ambten; zij waren zijne vertrouwdste vrienden, ofschoon er onder hen ook van die Graeculi gevonden werden, menschen zonder karakter, die den naam der Grieken niet geheel ten onrechte bij de Romeinen in slechten reuk hadden gebracht.

Wat één van de beteren, Nicolaüs van Damascus, ons van Herodes' liefhebberij voor de studie mededeelt, geeft geen hoogen dunk van zijn zin voor wetenschap. Hij verbeeldt zich lust te hebben aan wijsgeerige studie, maar laat die natuurlijk spoedig weer varen; daarop moet Nicolaüs met hem de rhetorica beoefenen; doch als hij de geschiedenis prijst als eene nuttige wetenschap voor eenen koning, vat Herodes weer lust op voor deze studie.

Grieksche wetenschap en kunst waren in aanzien aan het hof te Rome, dat was voor hem een voldoende grond om met de mode mede te gaan. In alles zocht hij den Romeinen te behagen, want dit zag hij zeer goed in, dat hij *tegen* hen niets, *met* hunne hulp veel vermocht. Daarom heeft hij steeds alles gedaan wat door hen verlangd werd, ja meer dan dat. Doch alleen de zelfzucht dreef hem. Wat hij voor Antonius geweest was, was hij met hetzelfde genoegen voor Octavianus. Aan de personen hing hij niet meer dan zijn belang medebracht. Naar Antonius had hij den bekenden burcht in Jeruzalem, ten noorden van den tempel, Antonia genoemd, naar Augustus noemde hij het door hem op nieuw gebouwde Samaria Sebaste (Latijn: Augusta), en de havenstad, die hij voor de vlakte van Saron, aan de kust liet bouwen, Caesarea. Naar zichzelven noemde hij twee vestingen Herodeüm, naar zijnen vader eene stad Antipatris, naar zijne Arabische moeder eenen burcht bij Jericho Cyprus, in het Jordaandal eene stad naar zijnen oudsten broeder Phasaelis. Naar Mariamme en hare familie werd noch burcht, noch stad genoemd, alleen één toren van zijn paleis in Jeruzalem heette Mariamme, doch deze droeg dien naam niet naar de eerste maar naar de tweede Mariamme [2].

---

[1]) Ant. 19, 7, 3.

[2]) B. J. 5, 4. 3: *ὁ δὲ τρίτος πύργος ἡ Μαριάμμη (τοῦτο γὰρ ἡ Βασιλὶς ἐκαλεῖτο)*; hier wordt natuurlijk gedoeld op haar, die koningin was tijdens den bouw van het paleis; die bouw begon eenige jaren na den dood der eerste Mariamme.

Ook in dien onverzadigden lust aan bouwen, die zich vooral na Mariamme's dood en dien harer zonen, in de twaalf jaren van 25—13 v. C., openbaarde, komt weer het karakter van den Oosterschen despoot, van den hartstochtelijken Idumaeër aan het licht. Een Griek als Pericles, of zelfs als Herodes Atticus, en ook een Romein als Augustus of Hadrianus deden anders. Wat Herodes deed was de verkwisting van den parvenu gevoegd bij de brutale afpersing van den despoot. Niet alleen in Palestina en het omliggende gebied, maar tot in de verst verwijderde steden van Syrië, ja zelfs op de Grieksche eilanden, in Athene en in Sparta, liet hij op zijn kosten de prachtigste gebouwen, tempels, zuilengangen en standbeelden oprichten.

Ook de volksspelen van Griekenland en Rome liet hij opvoeren in Palestina; bij Jeruzalem bouwde hij een amphitheater, in de stad een theater; om de vier jaren werden er groote feesten gegeven ter eere van den Romeinschen keizer; aan zijne vergoding deed Herodes niet minder ijverig mede dan de fanatiekste heiden.

Om de woede der Joden bekommerde hij zich niet al te veel. Hij steunde op zijn leger van huurlingen, waarin, zooals uit de beschrijving zijner begrafenis bij Josephus blijkt, [1] eene afdeeling van Thraciërs, eene van Germanen en eene van Galliërs was. Daarenboven waren overal sterke burchten gebouwd, vanwaar uit hij elken opstand kon bedwingen. Zelfs het prachtige, van marmer en goud schitterende, paleis, dat hij zich in Jeruzalem bouwde, en waar, naar het woord van Josephus, de kostbare steenen die overal slechts zeldzaam zijn, in groote hoeveelheid waren saamgebracht, was ééne groote, sterke vesting [2].

Om samenscholingen te voorkomen, nam hij maatregelen als thans genomen worden in eene stad, waar de staat van beleg is afgekondigd. Het was zelfs verboden samen te gaan op den weg; een ieder moest bij zijn werk blijven; het geheele leven der burgers werd door spionnen bespied. Wie het gebod des konings overtrad, werd naar den burcht Hyrcania gevoerd en daar omgebracht [3].

Zelfs in het bouwen van den tempel te Jeruzalem verloochende Herodes zijnen aard niet. Niet voor den God van Israël een heerlijk huis te bouwen was zijn doel, veeleer slechts zijne hoofdstad te versieren met een gebouw, dat zijne wedergade zocht.

Toen hij de regeering aanvaardde stond nog de tempel van Zeru-

---

[1]) Ant. 17, 8, 3.
[2]) B. J. 5, 4, 4.
[3]) Ant. 15, 10, 4.

babel. Zuilengalerijen waren geschonden en zelfs in het binnenste voorhof had het bloed der Joden gestroomd, toen in 37 de Romeinen voor Herodes de stad hadden veroverd. In het achttiende jaar daarna begon de bouw van den nieuwen tempel; eerst ruim 80 jaren later werd hij geheel voltooid. Toen de Joden naar Joh. 2 : 20 tot Christus zeiden: „zesenveertig jaren is over dezen tempel gebouwd, en Gij, zult Gij dien in drie dagen oprichten?" werd de bouw nog steeds voortgezet [1]).

De pracht van dezen tempel was zóó groot, dat zij tot een spreekwoord werd onder de Joden: „Wie dit gebouw van Herodes niet gezien heeft, heeft nooit iets schoons gezien" [2]). En aan het einde van Jezus' leven komen de discipelen, toen Hij den tempel verlaten had, om Hem de gebouwen des tempels te toonen, [3]) d. w. z. om Hem te wijzen op de groote pracht en heerlijkheid van dit heiligdom. Zelfs de Romeinsche geschiedschrijver Tacitus roemt zijn onmetelijken rijkdom [4]). Ik zal niet trachten U dezen tempel te beschrijven; daarvoor alleen zou ik eenen geheelen avond noodig hebben en het resultaat zou toch nog onvoldoende zijn. Daarom wil ik slechts op enkele merkwaardigheden uwe aandacht vestigen [5]).

De tempel was als geheel, d. w. z. de voorhoven en zuilengangen medegerekend, bijna dubbel zoo groot als die van Zerubbabel. Hij was gebouwd van zeer groote blokken wit marmer. Aan de zuidzijde vond men het schoonste deel van dit bouwwerk, eene galerij, bestaande uit vier rijen kolossale korintische zuilen, 162 in getal, en ongeveer veertien meter hoog. Door de ingangen kwam men op eene groote plaats, den voorhof, waar iedereen toegang had, ook de heidenen. Hier stonden de wisselaren en kooplieden. Ongeveer in het midden, maar meer naar het Noorden, vond men weder eene afgesloten plaats, den voorhof van Israël, in tweeën verdeeld; op de westelijke, waar alleen de Joodsche mannen mochten komen, terwijl de vrouwen slechts toegang hadden tot de oostelijke, stond de eigenlijke tempel. Hier mochten alleen de priesters komen, waarom dit gebouw, dat Herodes van den grond af nieuw liet optrekken, dan ook

---

[1]) Zie de vijfde bijlage.

[2]) Zie Schürer I², pag. 322 en 323.

[3]) Matth. 24 : 1.

[4]) Hist. 5, 1. Andere plaatsen zie bij Reinach, Textes cett.

[5]) Jos. Ant. 15, 11 enzz. B. J. 1, 21, 1. Schürer in Riehm's Handwörterbuch, eerste druk, p. 1636—1645. Perrot et Chipiez. Histoire de l'art dans l'antiquité IV, p. 205—210 geeft uit den aard der zaak weinig, daar deze tempel een product van Grieksche of Romeinsche, niet van Joodsche kunst was.

door priesters, duizend in getal, daartoe in het bouwen geoefend, was gebouwd; zij hadden er anderhalf jaar over gewerkt. Goud was aan den tempel niet gespaard; de negen dubbele deuren van den voorhof van Israël waren met zilver en goud beslagen. Aan den tempel zelf waren zelfs groote vlakten der buitenmuren met goud bedekt. Boven éene der poorten was een wijnstok van goud aangebracht, met trossen van eene manslengte. Van de geweldige grootte van deze gebouwen kunt gij U eene voorstelling maken, wanneer gij bij Josephus leest, dat, toen de bouw begon, Herodes buiten de duizend priesters, tienduizend van de beste werklieden had uitgekozen, en toen de bouw eindelijk geheel voltooid was, meer dan 18.500 werklieden werden ontslagen [1]).

Toch kon de tempel, als geheel, geen echt kunstwerk worden genoemd; hij droeg het hybridisch karakter van den tijd: de gedachten van het oude Israël uitgedrukt in den eigenlijken tempel, waren omgeven door een kleed van Grieksch-Romeinsche kunst.

Hoe weinig Herodes Israël wilde eeren door dezen tempel, komt wel het sprekendst daardoor uit, dat hij boven de hooge poort, in het front van den eigenlijken tempel, waar dus alleen de Joden toegang hadden, eenen grooten gouden adelaar, het zinnebeeld en teeken der Romeinsche heerschappij, liet aanbrengen, de grootste ergernis der trotsche zonen van Israël. Daarbij kwam nog, dat gedurende de groote feesten, steeds wachten van Romeinsche soldaten gestationeerd waren op de daken der galerijen, gereed om bij het minste tumult gewapend tusschenbeiden te komen.

Eenige feiten zou men nog kunnen aanvoeren om te bewijzen, dat Herodes de joodsche instellingen en zeden eerde. Een huwelijk van zijne zuster Salome met een Arabischen vorst sprong af, omdat deze weigerde zich eerst tot de joodsche zeden te verplichten [2]). Op de munten, die nog van Herodes bestaan [3]), komen geene beelden voor, naar men aanneemt, omdat hij de opvatting der pharisaeën betreffende het verbod van beelden, wilde eerbiedigen. Den eigenlijken tempel liet hij door de priesters bouwen. Maar zelfs wanneer men aan deze feiten volle bewijskracht wil toekennen, wat bewijzen zij dan nog tegenover een geheel leven en eene bijna veertigjarige regeering, die volkomen tegen de Joodsche zeden en instellingen ingingen?

---

[1]) Ant. 15, 11, 2; 20, 9, 7,

[2]) Ant. 16, 7, 6. Zelfs wordt deze eisch niet eens aan Herodes toegeschreven: *ἀξιούντων αὐτὸν ἐγγραφῆναι τοῖς Ἰουδαίων ἔθεσι.*

[3]) Madden: Coins of the Jews.

Herodes stond lijnrecht over tegen de Joden en zij tegenover hem. In de eerste helft zijner regeering werd er reeds eene samenzwering door hen gesmeed om hem te dooden. Nog voor hij gestorven was liep een deel van het volk in Jeruzalem te hoop en rukte den gouden adelaar boven den ingang van den tempel weg, waarop Herodes de daders liet grijpen en levend verbranden. Toen hij zijn einde voelde naderen, liet hij de aanzienlijkste mannen uit het volk naar Jericho komen en daar opsluiten in eene renbaan, waarna hij tot zijne zuster Salome en haren man zeide: „Ik weet, dat de Joden over mijnen dood zullen feestvieren, maar zorgt gij, dat ik betreurd worde en men eene schitterende lijkrede houde over mij. Laat al de Joden, de hoofden der huizen, die daar opgesloten zijn in de renbaan, dooden, zoodra ik den adem zal hebben uitgeblazen, opdat geheel het Joodsche volk en elk huis om mijnentwille tranen storte." [1]) Dit bevel en dat andere, dat hij gaf om zijnen eerstgeborene Antipater te dooden, waren de laatste regeeringsdaden van Herodes.

Onder zulk eenen koning, en dat nog wel een zoon van Edom, moesten Jakobs zonen, zij het ook morrende, den trotschen nek buigen. Zij doorleefden donkere dagen. En toch, dat Israël, het was en bleef het uitverkoren volk, het volk Gods. „Jakob heb Ik liefgehad en Ezau heb Ik gehaat." Edom is verwoest, de naam zijner zonen uitgeroeid van onder den hemel; na de verwoesting van Jeruzalem wordt hij niet meer gehoord. „Ik heb zijne bergen gesteld tot eene verwoesting" spreekt de Heere door Maleachi, „en zijn erf voor de draken der woestijn. Ofschoon Edom zeide: Wij zijn verarmd, doch wij zullen de woeste plaatsen weder bouwen; alzoo zegt de Heere der heirscharen: Zullen zij bouwen, zoo zal Ik afbreken; en men zal ze noemen landpale der goddeloosheid en een volk op hetwelk de Heere vergramd is tot in eeuwigheid. En uwe oogen zullen het zien, en gijlieden zult zeggen: De Heere zij groot gemaakt van de landpale Israëls af" [2]).

En de zonen Jakobs, zij leven nog onder ons, „wel vijanden wat aangaat het Evangelie, maar wat aangaat de verkiezing beminden om der vaderen wille." „De verharding is voor een deel over Israël gekomen, totdat de volheid der heidenen zal ingegaan zijn. En alzóó zal geheel Israël zalig worden." Wat het, voor zoover het meende getrouw te zijn, zocht, ook in de dagen van Herodes: een wereldlijk koninkrijk en de gerechtigheid, die uit de wet is, dat heeft het niet

---

[1]) B. J. 1, 33, 6.
[2]) 1 : 2—5.

gekregen. Maar voor een groot deel hechtte het zelfs niet meer aan de Messias-belofte. Flavius Josephus, met eere, zooals hij zelf zegt, het priesterambt dragende, [1] spreekt in zijne werken zelfs niet over de verwachting Israëls, en waar hij, éénmaal slechts, niet nalaten kan haar even te vermelden, daar heeft hij den euvelen moed te zeggen, dat de belofte vervuld is, daar Vespasianus keizer is over de Joden! [2] En dat nog wel, terwijl de Messiasverwachting van Israël den heidenen niet onbekend was, daar immers Josephus' jongere tijdgenoot, de Romeinsche geschiedschrijver Tacitus verklaart: „velen hadden de overtuiging dat in de oude boeken der priesters geschreven stond, dat in dienzelfden tijd het Oosten krachtig zou opbloeien en dat er uit Judaea zouden voortkomen die zouden heerschen." [3] Zóó waar is het woord dat de H. Schrift zegt: „Die zijn niet allen Israël, die uit Israël zijn" [4].

Maar ook nu werd er een overblijfsel gevonden. Daar waren er „stillen in den lande;" in Jeruzalem een Simeon en Anna, in het gebergte van Judaea een Zacharias en Elizabeth, in Galilaea een Jozef en Maria, menschen rechtvaardig en godvreezend, „verwachtende de vertroosting Israëls," [5] de „verlossing van hunne vijanden en van de hand aller dergenen, die hen haatten" [6].

Stelt U het leven dezer eenvoudigen voor, M. H., in het licht dat de geschiedenis werpt over die donkere dagen.

Simeon en Anna hebben den geheelen tijd van Herodes' regeering doorleefd en nog een veertigtal jaren, die daaraan vooraf gingen. Zij hadden het bijgewoond hoe twee broeders uit het huis der Maccabaeën elkander beoorloogden en meer dan eens den tempelburcht belegerden, hoe daarna de veldheer der heidensche Romeinen onder eene vreeselijke slachting Jeruzalem en den tempel had ingenomen en zelfs het heilige der heiligen had betreden; hoe daarna diezelfde tempel door Crassus was geplunderd, hoe Herodes tweemaal de stad had belegerd en, toen hij haar had ingenomen, opnieuw stroomen bloeds hadden gevloeid. Zij waren er getuige van geweest hoe de Edomiet had geregeerd, heidensche feesten ingevoerd, hoogepriesters afgezet en aangesteld, ja vermoord. Zijne verwanten, zijne vrouw, zijn eigen zonen, omgebracht. Hun hart was ineengekrompen, toen zij het

---

[1]) Ant. 16, 7, 1.
[2]) B. J. 6, 5, 4.
[3]) Hist. 5, 13.
[4]) Rom. 9 : 6.
[5]) Luk. 2 : 25.
[6]) Luk. 1 : 71.

godsdienstig en zedelijk verval in het roemruchte huis der Hasmonaeën hadden gezien, hadden aanschouwd dat het door onderlingen haat en veete te gronde ging. Zij hadden de verwildering van het volk gadegeslagen, van rooverbenden hier en rooverbenden daar gehoord. Gods verdervenden engel hadden zij zien nederdalen, toen in 't voorjaar van 31 v. C. het land geteisterd was door eene ontzettende aardbeving, waarbij 30.000 menschen om het leven kwamen, toen in het 13de jaar van Herodes' regeering eene vreeselijke hongersnood gepaard met pest het arme volk had bezocht [1]. Zij hadden gezucht onder de uitmergeling van land en volk, dat door zware lasten te gronde gericht werd om aan de heidensche bouwwoede van den tyran te voldoen, terwijl elke uiting der vrijheid in bloed werd gesmoord.

En boven dat alles, wat duisternis hield de geesten omvangen! De afval werd dagelijks grooter; ongeloof en bijgeloof namen de overhand; de getrouwen waren weinig geworden onder de menschenkinderen. Lang, zeer lang reeds was geen stem eens profeten meer gehoord. Het scheen dat God zijne beloften vergeten, zijn volk verlaten, zijn erfdeel aan de heidenen had overgegeven.

En toch, waar zij in de duisternis wandelden en geen licht hadden, betrouwden zij op den naam des Heeren en steunden op hunnen God. [2] Zij verwachtten de vertroosting Israëls.

Want Gods verbond staat eeuwig vast.
Zoo staat geen berg, geen rots!
En toeft Hij al, Hij kent zijn tijd,
Hij komt, Hij komt gewis!

En Hij *is* gekomen! 't Was in de laatste jaren van Herodes' regeering, ofschoon het juiste jaar ons onbekend is, [3] dat in Bethlehems stal geboren werd Hij „Die over het huis Jakobs koning zou zijn in eeuwigheid." [4] Eens had de ziener uit het land der Chaldaeën gesproken van een Ster, die zou voortgaan uit Jakob [5] en thans kwamen wijzen uit het Oosten, 't zij uit datzelfde Chaldaea, 't zij uit Arabië, het land van Herodes' moeder, te Jeruzalem en vraagden: „Waar is de geboren Koning der Joden? want wij hebben gezien zijne ster in het Oosten en zijn gekomen om Hem te aanbidden." [6]

---

[1] Ant. 15, 5, 2 en 15, 9, 1.
[2] Jes. 50 : 10.
[3] Zie de vijfde bijlage.
[4] Luk. 1 : 33.
[5] Num. 24 : 18.
[6] Matth. 2 : 2.

Geen wonder dat Herodes ontroerde, toen hij dit bericht vernam. Hij was reeds oud, maar daarom niet minder achterdochtig. Juist de gedachte dat men hem van den troon zou stooten had hem vervolgd en zelfs zijne naaste verwanten als offers van zijn argwaan doen vallen. Hij meende met de kinderen van Babas, die jarenlang verscholen waren geweest, de laatste verwanten van Hyrcanus, het koninklijke geslacht te hebben uitgeroeid, [1]) en ziet, daar werd hem gemeld dat er een kind geboren is, dat men koning der Joden noemt. Zou er misschien hier of daar nog een afstammeling van het koninklijke geslacht verborgen zijn geweest? Zou men er in het Oosten reeds van hebben vernomen? Dat hij van de verwachting der Joden niets afweet, van eene profetie, die duidelijk genoeg Bethlehem aanwees als plaats, waaruit zou voortkomen Die een Heerscher zou zijn in Israël [2]) geene kennis draagt, en daarom de Joodsche theologen om inlichting vraagt, strookt geheel met zijne Idumaesche afkomst en zijn afkeer van alles wat Joodsch was.

Ook zal niemand de huichelarij tegenover de magiërs en de wreedheid, waarmede hij in Bethlehem en omstreken alle kinderen van twee jaar en daar beneden laat ombrengen, in eenen man als Herodes verwonderen. Maar wie acht geeft en dieper ziet merkt in dit feit veel meer dan het, oppervlakkig beschouwd, schijnt in te houden.

Als de Evangelist den kindermoord heeft vermeld, gaat hij voort: „Toen is vervuld geworden 't geen gesproken is door den profeet Jeremia, zeggende: Eene stemme is in Rama gehoord, geklag, geween en veel gekerm; Rachel beweende hare kinderen en wilde niet vertroost wezen, omdat ze niet zijn."

't Is Rachel, die hare kinderen beweent, onschuldig vermoord door Ezau's zoon, maar Rachel was het liefste wat Jakob bezat.

Ook hier, M. H., moet U weer treffen de diepe opvatting der gebeurtenissen in de H. Schrift. Altijd ziet zij het heden in 't verleden en in de toekomst, doch niet als mechanische werking van oorzaak en gevolg, maar als uitvoering van Gods eeuwigen raad.

De H. Schrift vat de menschen en hunne handelingen niet atomistisch op, los van elkander en los van hun verleden. Steeds treedt het verband van familie, stam, volk en het geheele menschelijke geslacht in het licht, ofschoon toch aan het individueele zijn niet wordt te kort gedaan. Zoo doet ook de ware historie.

In ieder geslacht en in ieder volk vindt men op verschillende tijden

---

[1]) Jos. Ant. 15, 7, 10.

[2]) Micha 5 : 1.

personen, die meer dan anderen de eigenaardige karaktertrekken van dat geslacht of dat volk in zich vertoonen, hun typen zijn. Dat typische kan zelfs op atavistische wijze weer optreden, wanneer de toestanden van een volk geheel zijn gewijzigd. Zoo treedt na een jaren lange onderdrukking van eene natie, na inlijving van een land, soms onverwacht een man op, die in sterke mate, als 't ware geconcentreerd, het oude vrije volkskarakter vertoont, onder wiens vanen een strijd voor het herstel van het vrije volksbestaan wordt gevoerd.

In het leven van geslachten en volken werkt een organisch principe. Zooals in plant of dier de physische en chemische krachten staan onder de beheersching van eene onzichtbare vormende kracht, zoo staan ook de individueele werkingen in het leven van eenen persoon onder de leiding van het volkstype, zooals het zich historisch gevormd heeft.

Maar zoowel dit individueele bestaan met al de werkingen, die er van uitgaan, als de geest van het volk, die de individuën beheerscht, staan onder de leiding van Gods raad en wil, die, ook organisch werkend, deze en andere factoren beheerschend, ze regelt en bestuurt, om door den loop der eeuwen heen het vooraf bepaalde einddoel te bereiken.

In dat verband gezien wordt ons ook het leven van Herodes klaar. Hij was een mensch als onzer één.

Dat de zonde bij hem op zoo ontzettende wijze doorbrak, verklaren wij daaruit, dat de algemeene genade Gods, die het naar buiten treden en doorwerken der zonde tegenhoudt, bij hem zich had teruggetrokken. Zijn volk lag onder het oordeel; het was, naar des profeten woord, een volk op hetwelk de Heere vergramd is tot in eeuwigheid, eene landpale der goddeloosheid. In hem openbaarde zich dat karakter als het ware op typische wijze.

Ik noemde hem eenen man van God verlaten, en bedoel daarmede: overgelaten aan het goeddunken zijns harten, zoodat zijne driften en hartstochten den vrijen teugel hadden.

Het volk van Edom was niet van natuurlijke gaven ontbloot: zijne wijsheid wordt geroemd bij de profeten [1]). Ook daarin was Herodes een man van zijn volk, evenzeer als hij een zoon van Ezau was in zijne liefde voor de jacht en oefeningen van het lichaam.

Als Edomiet van *zijnen* tijd was hij gewoon aan het uiterlijke van Israëls leven, maar zijn hart stond er tegenover als Ezau tegenover Jakob. Als zoon van een opkomend geslacht, gevoed met de gedachte

---

[1]) Jer. 49 : 7; Obadja vs. 8.

n macht en eer en grootheid, vond hij reeds in zijne jonge jaren de legenheid zijnen aanleg en zijne geestesgaven te toonen en zich de nst van de heeren der wereld te verwerven. Weldra nam hij eene sitie in, die hem uitzicht gaf op eene koningskroon. Een huwelijk et eene dochter uit het koninklijke huis der Joden zou het bereiken makkelijker maken. Mariamme's schoonheid deed daarenboven zijn rtstocht ontvlammen en gaf voor hem zelven aan zijne zinnelijk-id den schijn van liefde. Wel schijnt er strijd geweest te zijn, want oris was de liefde zijner jeugd; haar had hij tegen alle politieke rekening in tot zijne vrouw genomen, van haar is hij nooit ge-neiden. Maar de trotsche Mariamme duldde geene Idumaesche van gere afkomst naast zich, ofschoon de uitlegging der wet, die toen ld, het toestond. Herodes moest kiezen en de twee machtige emonen van heerschzucht en zinnelijken hartstocht behaalden de erwinning en bleven voortaan zijne meesters.

Innerlijk bleef hij, de woeste, hartstochtelijke barbaar steeds ge-heiden van Mariamme, de fiere, eerzuchtige Jodin, en zij van hem. it maakte het gevaar voor den hartstocht der jaloezie nog grooter. aarbij kwam eene omgeving, in welke dezelfde tweespalt heerschte, nder dat zij door een schijn van genegenheid bedekt werd. Alexandra Salome, de Jodin en de Edomitische, in haat elkander niets toe-vende, van alle vrouwelijke teederheid ontbloot, zijn de twee hel-he furiën in dit bloedige drama. Door haar wordt Herodes' natuur-ke liefde voor zijne zonen uit Mariamme verstikt, de ingeboren keer van het Joodsche karakter, dat zij door het bloed hunner oeder toonden, gevoed.

De heerschzucht draagt bij Herodes een persoonlijk karakter; het hem niet om de stichting eener dynastie te doen; hij *verdeelt* zelf n slotte de heerschappij onder zijne zonen. Hij kende te goed zijne hankelijkheid van de Romeinen en wist dat zij den koningstitel echts persoonlijk verleenden: erfelijke, van hen onafhankelijke mo-rchieën, duldden zij niet [1]) In dit licht beschouwd, zien wij, dat de nslag op het leven van Jezus en de kindermoord te Bethlehem, t werk zijn van Herodes *persoonlijk* en als Edomiet, dat hij niet in am van de Romeinsche wereldmacht handelde. De verhouding is

[1]) Mommsen, Röm. Staatsrecht III. 1. p. 652: „Es ist daher bei den Königreichen d Fürstenthümern welche in die abhängige Autonomie eingetreten sind, diese tonomie insofern immer eine precäre, als sie mit dem Tode des jeweiligen Herr-iers rechtlich aufhört und zwar durch Anerkennung von Seiten der Schutzmacht u begründet, aber ebenso auch durch Versagung derselben zu Ende kommen kann."

hier eene andere dan die, waarin Pilatus stond tegenover Jezus, toen hij Hem overgaf om gekruisigd te worden.

Zoo staat dan Herodes in de geschiedenis der wereld en van Gods kerk geteekend als de laatste koning uit Edom, heerschend over Jakobs kroost, om af te snijden de gedachte dat het wereldlijke koningschap in Israël bestendig zou zijn; als erfvijand van Jakob, en als zoodanig, hoewel onbewust, ook daarin zich betoonend, dat hij tracht den zegen, die uit Jakobs zaad voor de geheele wereld zou voortkomen in den Christus, den eeuwigen koning van het geestelijk Israël, te verdelgen; als betooning eindelijk van Gods vrijmachtig welbehagen, dat gesproken heeft:

„Jakob heb Ik liefgehad en Ezau heb Ik gehaat.”

Van dat welbehagen hadden, toen Herodes’ ster reeds onderging en het Licht der wereld aan de kimmen rees, de engelen gezongen in Bethlehems velden:

„Eere zij God in de hoogste hemelen,
Vrede op aarde,
In menschen een welbehagen.”

EERSTE BIJLAGE.

Over de afstamming van Herodes wordt ons drieërlei bericht overgeleverd:

Het oudste is van Nicolaûs van Damascus, die, zooals Flavius Josephus zegt (Antiq. J. 14. 1. 3), beweerde, dat Herodes afstamde „van de eerste Joden, die uit Babylon naar Judaea waren teruggekeerd."

Flavius Josephus zelf beweert, dat Antipater, de *vader* van Herodes, was „een Idumaeër" of Edomiet, „een zeer vermogend man" (Antiq. J. 14. 1. 3), „uit een plebeïsch geslacht, dat geen hooge ambten had bekleed" (14. 16. 4). In zijn ander werk, over den Joodschen oorlog, zegt hij van Antipater, den *vader* van Herodes, dat hij was „een Idumaeër van geslacht, wegens zijne voorvaderen en zijnen rijkdom en zijne macht in ander opzicht behoorende tot de eersten zijns volks" (1. 6. 2).

Onder de Christenen is de eerste, die eene aanduiding geeft over de afstamming van Herodes, de kerkvader Justinus Martyr, in 't midden der 2de eeuw n. Chr. In zijn *Gesprek met Trypho den Jood* (ed. Otto pag. 272, a; cap. 52) zegt hij: „al zegt gij (dat zijn dus de Joden) ook, dat Herodes een Ascaloniet was, toch" enz.

Dit woord wordt duidelijker uit eenen brief van Sextus Julius fricanus (einde der 2de en begin der 3de eeuw n. Chr.) aan Aristides, ›waard bij Eusebius in zijne Kerkgeschiedenis. Daar lezen wij (1.7.11): mmers de verwanten, naar het vleesch, van onzen Zaligmaker, 't zij ın omdat zij hunne meening wilden uiten (φαυχητιῶντες), 't zij omdat j bepaaldelijk wilden onderrichten, maar in elk geval de waarheid ›rekende, hebben ons ook dit overgeleverd, dat Idumeesche roovers, e Ascalon, eene stad in Palestina, hadden overvallen, uit den afgodsmpel van Apollo, die bij de muren was gelegen, Antipater, een ›on van Herodes, eenen tempelslaaf, met den anderen buit gevanelijk wegvoerden, maar dat Antipater, omdat de priester het losgeld ›or zijnen zoon niet kon betalen, opgevoed was in de zeden der lumaeërs en later bevriend werd met Hyrcanus, den hoogepriester an Judaea."

Ditzelfde verhaal vinden wij, onder min of meer gewijzigden vorm, ›k bij andere Christelijke schrijvers, terwijl niet blijkt dat zij eene ndere bron volgen dan Julius Africanus.

Gaan we nu dit drieërlei bericht na, dan blijkt al dadelijk, dat het eerste, dat van Nicolaüs Damascenus, zeer onwaarschijnlijk is. Het wordt door geen ander schrijver bevestigd; het karakter van Herodes en zijne verhouding tot de Joden strijden er tegen en Flavius Josephus zegt uitdrukkelijk, dat Nicolaüs beweerde, dat Antipater van de eerste Joden, die uit Babylon terugkeerden, afstamde, *om diens zoon Herodes genoegen te doen* (χαριζόμενος Ἡρώδῃ). Josephus volgt in de geschiedenis van Herodes hoofdzakelijk Nicolaüs; maar deze bewering was hem klaarblijkelijk te kras, zoodat hij haar niet zonder tegenspraak wilde laten passeeren.

Ook Ant. 14. 15. 2 laat Josephus Antigonus den Hasmonaeër zeggen, dat Herodes een Idumaeër is, τουτέστιν ἡμιιουδαίῳ. Naar aanleiding van deze plaats merk ik op, dat Destinon, die Quellen des Josephus, Kiel 1882, pag. 107, niet heeft opgemerkt, dat hier eene afwijking van Nicolaüs, ik zeg niet zeker, maar toch zeer waarschijnlijk, is. Nicolaüs, die beweert dat Herodes een volbloed Jood is, kan deze woorden kwalijk Antigonus in den mond gelegd hebben. 't Komt mij voor dat Destinon te veel beweert, wanneer hij zegt, dat dit gedeelte van boek XIV bijna volledig uit Nicolaüs is overgenomen. In de overeenkomstige plaats B. J. 1. 15. 5 komen deze woorden niet voor. Eerder acht ik het waarschijnlijk, dat de redevoering, die Josephus Herodes in den mond legt bij gelegenheid dat de tempel zou gebouwd worden, (Ant. 15. 11. 1), zakelijk geheel uit Nicolaüs' werk is ontleend. Herodes spreekt daar de Joden als stamgenooten aan (ὁμόφυλοι), en noemt de Joden, die uit de Babylonische ballingschap waren teruggekeerd en den tempel herbouwden, *onze* vaderen (πατέρες ἡμέτεροι). Of men moet aannemen dat Josephus hier zichzelven geheel vergeet, òf dat Herodes werkelijk zoo gesproken heeft, òf dat de redevoering van Nicolaüs afkomstig is, met wiens woorden (Ant. 14. 1. 3) zij geheel overeenstemt. 't Laatste zal wel het meest waarschijnlijke zijn.

Eene vergelijking der beide andere berichten leert dat beide eenstemmig daarin zijn, dat Herodes een Idumaeër was. Wat Justinus Martyr zegt moet in verband met de oudere berichten zóó worden opgevat, dat niet Herodes zelf in Ascalon was geboren, maar dat zijn geslacht van daar afkomstig was. De plaats is in zooverre van beteekenis, als daaruit blijkt, dat het verhaal van de afstamming uit Ascalon niet van christelijke, maar van joodsche origine is, daar wel kan worden aangenomen, dat de verwanten van Christus uit Joodsche bron wisten wat zij vertelden, maar niet dat de Joden het van hen zouden hebben overgenomen. Zooals blijkt uit de geheele plaats bij Justinus Martyr was de vraag naar de afstamming van Herodes voor de Joden dáárom van belang, omdat zij, naar de voorstelling die Justinus geeft, beweerden dat de scepter reeds van Juda was geweken vóór Christus geboren werd, daar Herodes de Ascaloniet niet als koning der Joden kon gelden, uit welke omstandigheid zij dan afleidden, dat dus Jezus de Silo uit Jakobs zegenspreuk niet kon zijn. Zoo ook Eusebius in de Chroniek, Schoene II, p. 138, 139.

Nu is dit duidelijk, dat Justinus de meening der Joden, dat Herodes een Ascaloniet, d. i. een Filistijn was, niet weet te weerleggen, anders zou hij het gedaan hebben.

De vraag ligt echter voor de hand of Flavius Josephus van het verhaal over de afstamming van Herodes uit Ascalon niets geweten heeft.

Wat hij op de verschillende boven door ons aangehaalde plaatsen zegt, heeft den schijn van dubbelzinnigheid. In zijn oudste werk, den Joodschen oorlog, dat tevens het zorgvuldigst geschreven is, zegt hij, dat reeds Antipater, de vader van Herodes, door zijne voorvaderen en zijn rijkdom en zijne macht behoorde tot de eersten der Edomieten; in zijne Joodsche Oudheden echter noemt hij Herodes van eene plebeïsche familie (*οἰκίας ὄντα δημοτικῆς*). Dit verschil is zeker zeer groot, ja eene tegenstrijdigheid, wanneer men met Gelzer (Sextus Julius Africanus, Leipzig 1880, I pag. 260) *οἰκίας ὄντα δημοτικῆς* vertaalt door „einen Mann niedriger Herkunft," maar wanneer men het verband van de plaats nagaat, in het slot van het veertiende boek, dan blijkt dat het geslacht van Herodes, min of meer een parvenu, gesteld wordt tegenover het koninklijke geslacht der Hasmonaeën; het geslacht van Herodes, eerst *onderdanen* van koningen (*ὑπακούοντες τοῖς βασιλεῦσι*) komt nu zelf tot de koninklijke waardigheid.

In den grond wordt hier hetzelfde gezegd als in het begin van het veertiende boek, waar het van Herodes heet (XIV, 1. 3) *βασιλεῖ τῶν Ἰουδαίων ἐκ τύχης τινὸς γενομένῳ*, die *bij toeval* koning der Joden geworden was.

Bij nader toezien blijkt hier dus geen dubbelzinnigheid te bestaan.

Volgens Josephus is de *grootvader* van Herodes reeds door Alexander Jannaeus (104—78 v. Chr.) en zijne vrouw Alexandra benoemd tot opperbevelhebber. (*στρατηγός*) van geheel Idumaea (Antiq. 14. 1. 3). Mommsen (Röm. Gesch. V, 500 noot) volgt Stark (Gaza und die philistäische Küste, Jena 1852, pag. 535 vlgg.), die beweert dat Josephus zich vergist en eerst Antipater, de *vader* van Herodes, strateeg van Idumaea is geweest. Terecht komt Wilcken daartegen op (Pauly-Wissowa s. v. Antipatros); de tekst bij Josephus, die uitdrukkelijk een jongeren Antipater tegenover zijnen vader stelt, is volkomen duidelijk wat dit punt betreft.

Daardoor is tevens bewezen dat Josephus eene afstamming van de Herodessen uit Ascalon niet kent, of althans het niet de moeite waard rekent er van te spreken.

Daartoe was anders wel gelegenheid, want op dezelfde plaats zegt hij, dat de oudere Antipater, de grootvader dus van Herodes, naar de berichten luiden (*λέγουσι*), de om Idumaea wonenden, Arabieren en de bewoners van Gaza en *Ascalon*, door groote geschenken voor zich gewonnen en vriendschap met hen gesloten heeft (*ποιήσασθαι φιλίαν πρὸς τοὺς ὁμοροῦντας αὐτῷ Ἄραβας καὶ Γαζαίους καὶ Ἀσκαλωνίτας λέγουσι, πολλαῖς αὐτοὺς καὶ μεγάλαις ἐξιδιωσάμενον δωρεαῖς*, 14. 1. 3.)

Hier wordt dus, evenals in het verhaal van Julius Africanus bij

Eusebius, gesproken van eene zekere verhouding die er bestond tusschen den grootvader van Herodes en de stad Ascalon, maar bij Josephus is die grootvader een opperbevelhebber van Idumaea, bij Julius Africanus een vrijgelatene, die bij een tempel van Apollo behoort, en daar priesterlijke waardigheid bekleedt (ἱερεύς).

Dat Herodes' grootvader in het eene bericht, bij Josephus, Antipater of Antipas heet, bij S. Julius Africanus echter Herodes, legt niet veel gewicht in de schaal. Daaruit eene conclusie te trekken ten nadeele van het bericht van Africanus, zooals Wilcken doet (l.l.) acht ik ongemotiveerd. Wordt niet Herodes' jongste zoon, de viervorst, zoowel door Josephus als door anderen, nu eens met zijn eigenlijken naam Antipas, dan weer Herodes genoemd? (Vgl. Prosopographia Imperii Romani II Berolini 1897 ed. Dessau, pag. 141). Ook zegt Josephus, dat zoowel de oudere als de jongere Antipater ook Antipas genoemd werd. Deze namen schijnen dus in 't geslacht der Herodessen verwisseld te zijn.

Dat nergens, naast de Grieksche namen, een Semitische naam voorkomt, schijnt wel te bewijzen, dat het geslacht eerst in den lateren Helleenschen tijd is opgekomen, wat met de woorden van Josephus niet strijdig is.

Josephus kent dus het verhaal van de afstamming uit Ascalon niet, zooals boven reeds is aangetoond. Hier zij nog de opmerking er aan toegevoegd, dat hij, die Nicolaüs van Damascus vleierij verwijt en dus in dit punt niet met hem medegaat, zeker niet zou nagelaten hebben op de Filistijnsche afstamming van Herodes te wijzen, indien hij er eenigen grond voor gehad had.

Wanneer wij nu moeten kiezen tusschen de opgave van Josephus en die van S. Julius Africanus, zullen wij aan de eerste de voorkeur moeten geven. Wel is het verhaal van den laatste niet ongerijmd, en draagt het zelfs, vergeleken met het verhaal bij Syncellus, een zeker kenmerk van levenswaarheid en nauwkeurigheid, waar bijv. gezegd wordt dat de tempel van Apollo niet in Ascalon, maar *bij* de muren gelegen was, dat bij den anderen buit ook de jonge Antipater werd medegevoerd; maar toch laat het zich niet ontkennen, dat het naar aanleiding van de betrekking, die er tusschen Antipater en Ascalon bestond, door een deel der Joden verzonnen is, om den gehaten tyran tot eenen Filistijn te maken, terwijl toch niet geloochend kon worden dat de jongere Antipater, de vader van Herodes, naar aard en karakter een Idumaeër was.

Ik merk hier nog op dat volgens Josephus Ant. 14. 7. 4 en B. J. 1. 9. 2 de vrouw van Aristobulus in 't jaar 49 in Ascalon woonde. Daar kan dus in de familie der Hasmonaeën een of ander aangaande Antipater, die met Ascalon in betrekking stond, vernomen zijn, dat later in den bloedigen strijd tusschen hen en de nakomelingen van Antipater uit vijandschap is omgezet in het verhaal van Antipaters afstamming van eenen priester bij Ascalon.

Mogelijk is het ook dat Herodes zelf in Ascalon is geboren en

daarom door Justinus Ascaloniet genoemd werd. Bekend is, dat zijne zuster Salome in Ascalon een paleis had, haar door Augustus uit de nalatenschap van Herodes toegewezen. (Ant. 17. 11. 5)

In de *Excerpta Latina Barbari* (Eus. Chron. ed. Schoene I pag. 224) wordt Antipater de *vader* van Herodes een Ascaloniet genoemd. Zoo ook bij Eusebius en Hieronymus (Schoene II pag. 138, 139) allen waarschijnlijk afhankelijk van S. Julius Africanus.

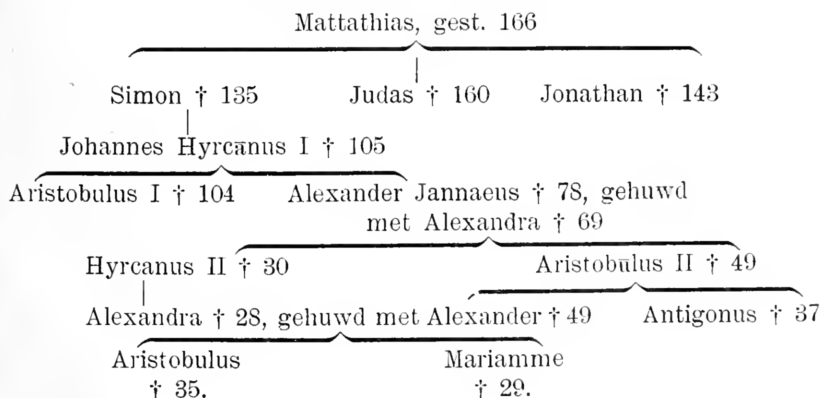
Eusebius kiest geen partij, althans niet duidelijk. Hij legt er den nadruk op, dat Herodes ten opzichte van de Joden was een vreemdeling (*ἀλλόφυλος*), 't zij dan, zooals Josephus overlevert, een Idumaeër, 't zij, zooals Africanus zegt (en deze, voegt hij er aan toe, was ook niet de eerste de beste geschiedschrijver, *οὐχ ὁ τυχὼν δὲ καὶ οὗτος γέγονε συγγραφεύς*) een kleinzoon van Herodes den Ascaloniet. (Hist. Ecc. 1. 6. 2).

Schürer wijst er nog op (Geschichte der Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, Leipzig 1890, 1ste deel, pag 234 noot) dat het opmerking verdient, dat de namen Antipater en Herodes ook bij andere gelegenheid nog in Ascalon voorkomen, zooals uit twee inscripties blijkt, de eene uit Athene, de andere uit Puteoli.

Wie de verhouding tusschen Edom of Idumaea en Ascalon, tusschen Edomieten, Joden en Filistijnen nagaat, zal er overigens niets onwaarschijnlijks in vinden dat een Idumaeër priester is geweest in een Griekschen tempel bij Ascalon. Maar dat Herodes' grootvader dat is geweest, is zeer onwaarschijnlijk. In elk geval moet worden aangenomen dat Josephus gelijk heeft, wanneer hij Antipater en dus ook Herodes eenen Idumaeër noemt.

TWEEDE BIJLAGE.

De Maccabaeën of Hasmonaeën.

DERDE BIJLAGE.

Schürer, I[2] p. 316 noot, bespreekt de meening van Destinon, dat het waarschijnlijk is, dat dit feit niet tweemaal, maar slechts één keer heeft plaats gehad, en ofschoon hij met de opvatting van Destinon niet instemt, meent hij toch: „Dass sich dieselbe Geschichte fast in der gleichen Form wiederholt hat, ist allerdings unwahrscheinlich.”

Ik acht dat niet onwaarschijnlijk. In den tekst heb ik aangenomen, wat het meest voor de hand schijnt te liggen als motief voor Herodes' bevel: jaloerschheid. Wanneer ik echter deze twee feiten vergelijk met het bevel door Herodes aan het einde van zijn leven aan Salome en haren man gegeven, om nl. de in de renbaan opgesloten hoofden der huizen van de Joden na zijnen dood om te brengen, opdat de Joden wegens hem zouden treuren, dan komt het mij waarschijnlijk voor, dat ook vroeger reeds, toen hij bevel gaf dat Mariamme zou worden gedood, wanneer hij niet terugkeerde, en later toen hij onder gelijksoortige omstandigheden eenzelfde bevel gaf, maar nu ook Alexandra mede insloot, een zelfde motief aan zijn bevel ten grondslag lag, dat hij nl. ook toen voorkomen wilde, dat de gehate Joden om zijnen dood zouden juichen. Jaloerschheid alleen kon geen reden zijn om, in het tweede geval, ook Alexandra's dood te bevelen. Neemt men voor de drie bevelen hetzelfde motief aan, dat bij het laatste uitdrukkelijk door Josephus wordt vermeld, dan heeft noch de overlevering, noch de verklaring eenige moeilijkheid. Het karakter van Herodes, de omstandigheden, waaronder telkens het bevel gegeven wordt, vooral de haat tegen de Hasmonaeën en de aanzienlijke Joden, verklaren, bij zijn psychischen aanleg, m. i. volkomen het in den grond gelijke, naar de omstandigheden eenigszins gewijzigde, bevel, uit psychologisch oogpunt.

VIERDE BIJLAGE.

De vraag is reeds menigmaal besproken of Josephus een werk gekend heeft, dat getiteld was: „*Gedenkschriften van koning Herodes*”, daar hij, sprekende over den dood van den hoogepriester Hyrcanus, zegt: „*ταῦτα δε γράφομεν ἡμεῖς ὡς ἐν τοῖς ὑπομνήμασι τοῖς τοῦ* Βασιλέως *'Ηρώδου περιείχετο*” Ant. 15, 6, 3. Gedenkschriften van Herodes worden nergens elders vermeld. Daarom echter kan Herodes ze toch wel geschreven hebben. Nicolaüs van Damascus zegt aangaande de litte-

rarische werkzaamheid van den koning: *καὶ Νικόλαον ἠνάγκαζε συρρητορεύειν αὐτῷ καὶ κοινῇ ἐρρητόρευον· αὖθις δ'ἱστορίας αὐτὸν ἔρως ἔλαβεν, ἐπαινέσαντος Νικολάου τὸ πρᾶγμα καὶ πολιτικώτατον εἶναι λέγοντος, χρήσιμον δὲ καὶ βασιλεῖ, ὡς τὰ τῶν προτέρων ἔργα καὶ πράξεις ἱστοροίη. καὶ ἐπὶ τοῦτο ὁρμήσας προύτρεψε καὶ Νικόλαον πραγματευθῆναι τὰ περὶ ἱστορίαν* enz. (Dindorf Hist. Graeci min. I, p. 140. Müller Fragm. Hist. Graec. III, 350).

Deze woorden zijn waarschijnlijk afkomstig uit de levensbeschrijving, die Nicolaus van zich zelf gegeven heeft. Wat leeren zij ons? Dat Herodes, als een echt Oostersch despoot, zijnen hofgeleerde *nood zaakte, dwong*, met hem de welsprekendheid te beoefenen; dat hij niet bij dat ééne vak bleef, maar daarna ook de geschiedenis wilde beoefenen; 't vervolg van de plaats leert ons, dat hij daarna ook gemeenschappelijk met Nicolaüs philosopheerde (*κοινῇ ἐφιλοσόφουν*). 't Vermoeden is zeker niet ongegrond, dat Herodes op dezelfde wijze als hij Nicolaüs dwong om met hem de redekunst te beoefenen, hij zoo ook hem dwong met hem geschiedenis te studeeren, (al staat er ook *προύτρεψε*), met andere woorden, dat hij de herinneringen uit zijn leven, de gebeurtenissen zijner regeering besprekende, Nicolaüs die tot een geordend historisch verhaal liet bewerken. Dit verhaal kon dan Nicolaüs voor zijn uitvoerig werk over de geschiedenis gebruiken en, waar hij het noodig of wenschelijk achtte, citeeren als „Gedenkschriften van koning Herodes." Natuurlijk zijn deze nooit uitgegeven, waarom dan ook noch Nicolaüs op deze plaats, noch eenig ander geschiedschrijver er van spreekt, behalve Josephus op de bovenaangehaalde plaats.

Wanneer men de zaak zóó opvat, wordt de plaats van Josephus volkomen duidelijk. Hij volgt ook op deze plaats het groote werk van Nicolaüs; maar omdat deze zich bij het verhaal van den dood van Hyrcanus beroept op de mededeelingen, die Herodes hem heeft gedaan en die hij als Herodes' gedenkschriften heeft bewerkt, omdat dus inderdaad hier de voorstelling van deze gebeurtenis wordt gegeven, zooals die van Herodes afkomstig is, citeert Josephus nu niet Nicolaüs, maar de Gedenkschriften van Herodes, waarop Nicolaüs zich beriep.

Zoo komt ook het imperfectum *περιείχετο*, dat Josephus gebruikt, volkomen tot zijn recht.

Het is daarbij volstrekt niet noodig om met Müller en Destinon aan te nemen dat de woorden *γράφομεν ἡμεῖς* door Josephus eenvoudig overgenomen zijn uit Nicolaüs. *Wij*, zegt Josephus geven het bovenstaande verhaal, zooals het blijkens het getuigenis van Nicolaüs in de (niet uitgegeven en door Nicolaüs alleen gelezene) gedenkschriften van Herodes *stond*, anderen echter stemmen daarmede niet overeen.

Ik heb er boven, in de eerste bijlage, reeds op gewezen dat Josephus niet zoo afhankelijk is van Nikolaüs, als Destinon in zijn boek „die Quellen des Flavius Josephus" I, Kiel 1882 het doet voorkomen. Trouwens uit de bekende plaats, waar Josephus zelf zijne verhou-

ding ten opzichte van Nicolaüs bespreekt (Ant. 16, 7. 1), blijkt dat voldoende, wanneer men ze zonder veroordeel leest.

Met Schürer stem ik in, wanneer hij zegt; (I. p. 64): „Ein zureichender Grund, eine ungenaunte *Haupt*quelle zu statuiren, liegt nirgends vor".

Dat neemt echter niet weg dat Josephus, die priester was, eene geleerde opvoeding ontving, de scholen der Pharisaeën en Sadducaeën doorliep en zeer leerierig was, ook buiten de geschreven werken, reeds in zijn jeugd aangaande Herodes allerlei geleerd zal hebben, waarover hij, als op mondelinge overlevering berustende, geen nadere mededeeling doet.

Wij hebben weinig of geen gelegenheid om Josephus te contrôleeren, daartoe ontbreken ons de bronnen. Slechts hier en daar vinden wij over de geschiedenis van Herodes eene mededeeling, die niet van Josephus afkomstig is. Zoo zegt S. Julius Africanus in eene aanhaling bij den Byzantijnschen schrijver Syncellus, dat Phasaël, Herodes' broeder, in den strijd gesneuveld is, terwijl Josephus zegt, dat hij zich zelf van het leven heeft beroofd. Wie gelijk heeft is moeilijk te beslissen. Wat Josephus vermeldt is minder gewoon en strijdt zeker niet met het karakter der zonen van Antipater; zijn verhaal is buitendien veel uitvoeriger dan dat van Africanus. In de eerste bijlage zagen wij reeds dat deze met Josephus ook verschilt wat de afkomst van Herodes betreft; daar echter kwamen wij tot de conclusie dat Josephus wel gelijk zal hebben. Zoo waarschijnlijk ook hier.

VIJFDE BIJLAGE.

De chronologie van het leven van Herodes staat in vele punten niet vast. In ons land kwam daarover uit: *Dissertatio* chronologico-historica inauguralis de Herode Magno van J. A. van der Chijs, Leiden 1850. Dit werk werd geschreven onder de auspiciën van prof. dr. A. Rutgers. De nieuwere litteratuur geeft *Schürer* Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, Leipzig 1890, eerste deel, pag. 204 en pag. 343, noot 165.

Om het belang der zaak voor ruimer kring, wil ik hier in 't kort bespreken de vraag, wanneer Herodes de Groote gestorven is, waarmede ten nauwste samenhangt de andere vraag, wanneer Christus geboren is.

Flavius Josephus brengt eenige belangrijke gebeurtenissen uit het leven van Herodes in verband met feiten uit de Rom. geschiedenis. Zoo spreekt hij van de aardbeving in Palestina en zegt, dat zij plaats vond „in het zevende jaar van het koningschap (van Herodes), terwijl

de oorlog bij Actium in vollen gang was, in 't begin van de lente." B. J. 1, 19, 3. Nu staat vast, dat de oorlog van Actium in het jaar 723 na de stichting van Rome, in de maand September eindigde met den slag bij Actium, dat is *naar onze gewone jaartelling* 31 v. Chr. Het zevende jaar daaraan voorafgaande is 717 v. Rome, 37 v. Chr., dat is het jaar waarin Herodes, met de hulp der Romeinen, Jeruzalem veroverde en feitelijk koning werd, terwijl hij drie jaar vroeger reeds door den Rom. Senaat tot koning was benoemd.

Verder zegt Josephus dat Herodes stierf „na geregeerd te hebben als koning 34 jaar, nadat hij door den dood van Antigonus zich van de regeering had meester gemaakt, (zie bladz. 8), 37 jaar nadat hij door de Romeinen tot koning was benoemd", (Ant. 17, 8, 1; J. 1, 33, 8) dat is dus: 750 na Rome, 4 v. Chr. — Josephus rekent gedeelten van jaren voor volle jaren en telt daardoor, naar het schijnt, één te veel. (Zie v. d. Chijs p. XI; Schürer I p. 343).

Naar deze berekening is dus Herodes in het jaar 4 v. Chr., dat is in het jaar 750 na de stichting van Rome gestorven. Wij kunnen door de regeeringsjaren zijner opvolgers aantoonen dat dit jaar juist moet zijn.

Archelaüs, de zoon van Herodes, werd volgens den Romeinschen geschiedschrijver Dio Cassius (55, 27) door keizer Augustus afgezet en verbannen onder de consuls Aemilius Lepidus en Lucius Arruntius, dat is in het jaar 759 van Rome of, naar onze gewone jaartelling, in het jaar 6 v. Chr. Josephus nu zegt (Ant. 17, 13, 2) dat dit geschied is in het 10de jaar zijner regeering, die dus begonnen is in het jaar 750 = 4 v. Chr. Derhalve moet Herodes in datzelfde jaar gestorven zijn.

Herodes Antipas, de viervorst van Galilaea (Matth. 14 : 1; Luc. 3 : 19; 9 : 7) ook wel koning genoemd (Matth. 14 : 9; Marc. 6 : 14) werd door keizer Caligula afgezet in het 2de jaar van diens regeering, d. i. 792 na Rome, 39 n. Chr. (Ant. 18, 7, 1—2). Nu bezitten wij drie munten van hem, geslagen in het 43ste jaar zijner regeering, derhalve kan hij niet na (792—42) 750 aan de regeering gekomen zijn en moet zijn vader Herodes dus in dat jaar zijn gestorven.

De viervorst Philippus (Luc. 3 : 1) stierf in het twintigste jaar der regeering van keizer Tiberius, na 37 jaar geregeerd te hebben (Jos. Ant. 18, 4. 6). Het twintigste jaar van Tiberius' regeering is 786 na de stichting van Rome of 33 n. Chr. Derhalve is Phillippus aan de regeering gekomen (786—36) 750 n. R. = 4 v. Chr. en is dus toen zijn vader Herodes gestorven.

Wel zijn deze opgaven alle afhankelijk van Josephus, maar dat hij, terwijl zij zóó goed sluiten, in alle gedwaald zou hebben, is eene onaannemelijke onderstelling. Daarenboven laat het zich ouafhankelijk van hem wel bewijzen dat Herodes niet in het jaar 754 na de stichting van Rome gestorven *kan* zijn. Wij weten bijv. uit Dio Cassius (59, 8 en 60, 8) dat Caligula Herodes Antipas heeft afgezet en uit de munten, die nog van hem bestaan (zie boven) blijkt dat hij althans zijn 43ste regeeringsjaar heeft bereikt. Nu weten wij dat Caligula den

24sten Jan. 794 = 41 n. Chr. vermoord is. Was dus Herodes eerst in 754 = 1 n. Chr. gestorven, dan kon zijn zoon Herodes Antipas niet onder Caligula in zijn 43ste regeerlngsjaar geweest zijn.

Het staat dus vast dat Herodes gestorven is in het jaar 750 na de stichting van Rome.

Uit de Evangeliën echter blijkt dat Jezus eenigen tijd vóór den dood van Herodes geboren is; Matth. 2:1 en 19; vgl. Luc. 1:5; derhalve moet Christus geboren zijn vóór het jaar 750 van de stichting van Rome, zoodat onze jaartelling ten minste 4, waarschijnlijk 6 of 7 jaren te laat begint, want Herodes meende dat Jezus twee jaar oud kon zijn, toen hij den kindermoord te Bethlehem beval.

In de oude Christelijke kerk stelden Sextus Julius Africanus, Clemens van Alexandrië, Eusebius en Epihanius het geboortejaar van Jezus in het 3de jaar van de 194ste Olympiade, dat is 752 na de stichting van Rome. (Vgl. Gelzer. Sext. Jul. Afric. I p. 47 Leipzig, Teubner. 1880). (Daarbij valt op te merken dat de oudste kerkvaders eigenlijk niet van den dag der geboorte af rekenen, maar van de vleeschwording (incarnatio), dat is van de aankondiging der geboorte van Maria of de ontvangenis).

Nu stelt echter Eusebius den dood van Herodes 4 jaar na de geboorte van Christus, dus in het jaar 756 na de stichting van Rome, d. i. in het 2[de] jaar na Chr. naar onze tijdrekening, of 6 jaar na den tijd dien Josephus opgeeft. Hoe die verschillen ontstaan zijn is een vraagstuk, dat wij hier niet verder kunnen bespreken.

Onze jaartelling, waarbij wij rekenen van Christus geboorte af en deze stellen in het jaar 754 van de de stichting van Rome, is van betrekkelijk jongen datum. Wij danken haar aan den geleerden monnik *Dionysius Exiguus*, die omstreeks het jaar 500 leefde, althans vóór 556 n. Chr. gestorven is. (Zie over hem *Fabricius*, Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis). Zij werd eerst in den tijd van Karel den Groote meer algemeen.

Hoe Dionysius de jaren van Christus' geboorte en dood berekend heeft, zegt hij nergens. (Vgl. Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit, von Franz Rühl, Berlin 1897.)

't Is misschien niet ongepast daaraan te denken, wanneer men in het jaar 1900 een eeuwfeest gaat vieren, een jaar dat zeker niet het begin eener nieuwe, maar het einde der 19de eeuw is, en eenige, waarschijnlijk 6 jaren, te laat is gesteld.

